

DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT (1522-1590)

*Een strijdbare
Haarlemse
humanist*

Wim Cerutti
Maria van Vlijmen
Peter van Wingerden
Henk Taming

DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT (1522-1590)

Een strijdbare Haarlemse humanist

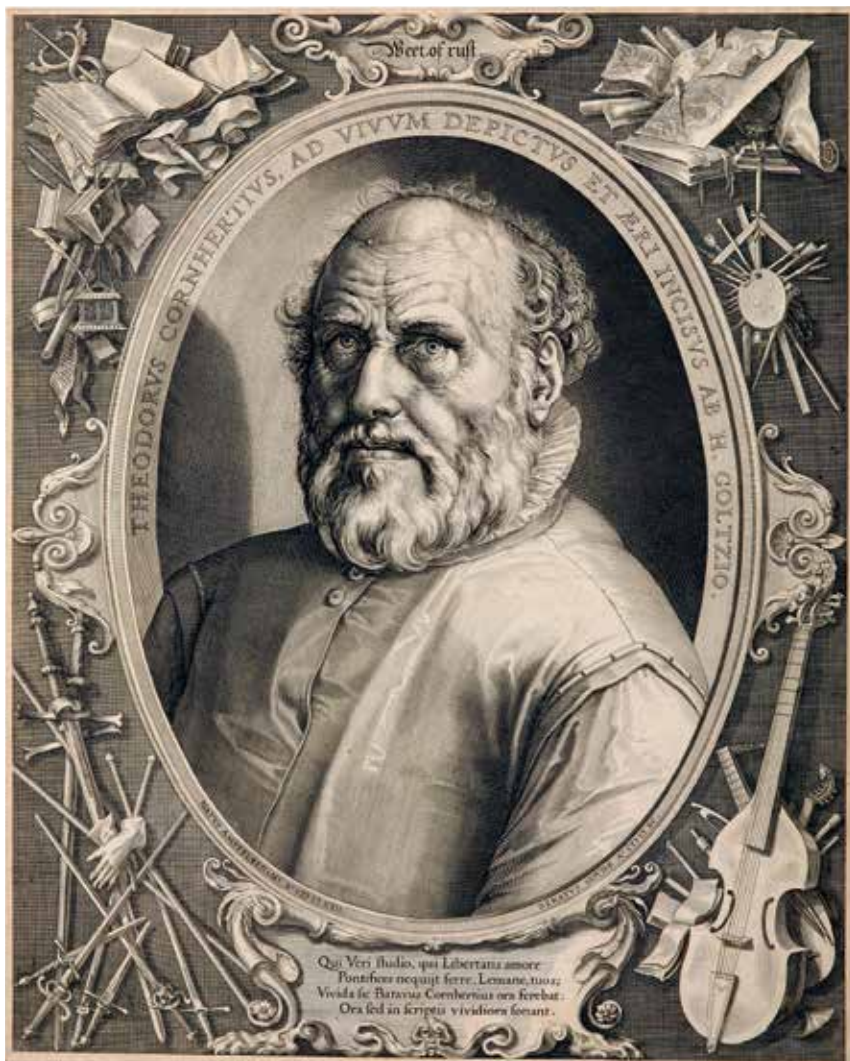
Wim Cerutti

Maria van Vlijmen

Peter van Wingerden

met een bijdrage van Henk Tameling

Uitgeverij Loutje • Haarlem • 2018

Inhoud

Voorwoord	5
1. Aan de lezer	6
2. Amsterdamse jaren	8
3. Vianen en de Brederodes	10
4. Prentmaker	12
5. Drukker en uitgever	18
6. Notaris	24
7. Stadssecretaris	28
Intermezzo	
8. De Reformatie	31
9. De Opstand	36
10. Haarlem	41
11. Adviseur van Willem van Oranje	45
12. Gevangenis en ballingschap	49
13. Weer in Haarlem	51
14. De laatste jaren	54
15. Coornherts denkbeelden	57
16. Een multi-talent	62
17. Coornhert: schrijver van het Wilhelmus?	63
18. Sporen van Coornhert	67
19. Het humanisme maakt school - door Henk Tameling	70
Coornhert-wandeling Haarlem	75

◀ Portret van Coornhert door zijn leerling Hendrik Goltzius. In het randschrift schilderbenodigdheden, drukkersgereedschap, boeken, muziekinstrumenten en (scherm)wapens. Bovenin een van zijn levensspreuken 'Weet of rust'. Gravure, 1591/1592.

Het stadhuis van Haarlem, zoals dat in de tijd van Coornhert eruit zag.
Alleen het achterste deel (met de schoorstenen) van de Zijlstraatvleugel
(rechts) is van na die tijd. Schilderij, Pieter Saenredam, ca. 1628.

Voorwoord

Onder de zestiende-eeuwse Haarlemmers neemt Dirck Volckertszoon Coornhert een bijzondere plaats in. Deze Haarlemse kunstenaar, etser en graveur, drukker, schrijver, denker, stadssecretaris en notaris was niet alleen een bijzonder veelzijdig en begaafd man, maar ook een hoofdrolspeler in een zeer bewogen tijd in de geschiedenis van ons land en onze stad. Hij was secretaris van het stadsbestuur in de tijd van het eerste verzet tegen Filips II. Hij nam in de opstandige Nederlanden een bijzondere plaats in. Hij was een van de principiële verdedigers van vrijheid van godsdienst in een intolerante tijd, medestander van Willem van Oranje. Het is zeer de moeite waard om ons te verdiepen in zijn leven en werk. Er zijn veel boeken van en over hem te vinden, maar een toegankelijke inleiding op zijn leven en werk ontbreekt eigenlijk. Het is bijzonder welkom dat met dit boekje in deze lacune voorzien wordt.

Het is ook goed dat de aandacht gevestigd wordt op het feit dat Coornhert een zeer actieve Haarlemmer was. Er is alle reden voor Haarlem om trots te zijn op deze bijzondere stadsgenoot. Geboren in Amsterdam en overleden in Gouda, bracht hij het grootste deel van zijn leven in Haarlem door. Coornhert past ook wonderwel in een aantal bijzondere kenmerken van de stad: hij was drukker in een stad van drukkers, schrijver in een stad van schrijvers, beeldend kunstenaar in een stad van schilders, verdediger van verdraagzaamheid in een stad die nadrukkelijk tolerant wil zijn.

Jos Wiene

Burgemeester van Haarlem

COORNHERT
JAAR
HAARLEM
2018

I. Aan de lezer

De bedoeling van dit boekje is de lezer te laten kennismaken met een zeer bijzonder mens, Dirck Volckertszoon Coornhert. Een multi-talent. Grafisch kunstenaar, drukker, uitgever, schrijver, dichter, musicus, vertaler, taalvernieuwer en letterkundige. Theoloog en filosoof. Humanistisch geleerde en vrijdenker. Stadssecretaris en notaris. Een man die nauw betrokken was bij het Voorspel van de Opstand, het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Vooraanstaand adviseur en medestander van de leider van de Opstand Willem van Oranje. Onvermoeibaar strijder voor vrijheid van denken, meningsuiting, drukpers en godsdienst. Bestrijder van kerkelijke machtspolitiek, wanpraktijken, dogma's en gewetensdwang door katholieken én calvinisten. Een man die recht en rechtvaardigheid, respect en medemenselijkheid hoog in het vaandel had. Bovenal kampioen van de verdraagzaamheid.

Coornhert heeft zijn leven in dienst gesteld van het uitdragen en toelichten van zijn opvattingen. Een gepassioneerd man die zijn medemens wilde aansporen leugen en dwaasheid te bestrijden, de waarheid te zoeken en als een goed mens te leven.

Coornhert is niet alleen een boeiende historische figuur, maar heeft ook voor onze tijd betekenis. Kernwaarden waar hij zich sterk voor maakte (vrijheid, respect, verdraagzaamheid) lijken in onze tijd te worden aangetast. Een nieuwe Coornhert hebben we niet, maar we kunnen zeker van hem leren en misschien kan hij ons inspireren.

Coornhert is lang en ook nu nog ondergewaardeerd en relatief onbekend. Dat is wel te verklaren. In zijn tijd en lang daarna viel hij zeer slecht bij de gereformeerden die hem een 'alder-hatelyckste lasteraar' van de kerk noemden. Zijn strijd tegen de onverdraagzaamheid en de almacht van de gereformeerde kerk werd hem natuurlijk niet in dank afgenomen. Maar ook de katholieken waren niet gecharmeerd van Coornhert, die vond dat kerken als instituties helemaal niet nodig waren om tot het geloof te komen en dat priesters niet nodig waren als verbinding tussen de mens en God.

Gelukkig is er de laatste jaren sprake van een zekere Coornhert-revival. Landelijk was er aandacht voor Coornhert in 1990 naar aanleiding van zijn vierhonderdste sterfdag. In 2007 is de Coornhert Stichting opgericht, met een brede doelstelling maar die zich toch vooral richt op de heruitgave van de omvangrijke schriftelijke nalatenschap van Coornhert en op het stimuleren van publicaties over hem. In Haarlem is in 2017 een Stichting Coornhertjaar Haarlem 2018 opgericht om Coornhert nader in het licht te stellen. Dit boekje is een uitgave van deze stichting.

Coornhert bracht de eerste zestien jaar van zijn leven in Amsterdam door, daarna maakte hij een jaar een reis naar Spanje en Portugal, vervolgens woonde hij twee jaar in Vianen. Hij vestigde zich in Haarlem waar hij met onderbrekingen 38 jaar woonde en werkte. Ook bracht hij in totaal negen jaar als balling in Duitsland door. De laatste twee jaar van zijn leven woonde hij in Gouda. Meer dan de helft van zijn leven woonde en werkte Coornhert dus in Haarlem, reden om in dit boekje bijzondere aandacht aan zijn Haarlemse jaren te besteden en aan zijn betekenis voor deze stad.

Coornhert leefde in een tijd van oorlog en strijd om het 'ware' geloof, van onrecht en intolerantie. Het lijkt wel onze tijd! Coornhert was een van de mensen die een proteststem liet horen en hier een visie tegenover stelde. Een visie over een rechtvaardige samenleving, op basis van de (gelijk)waardigheid van mensen en van wederzijds respect en over de noodzaak van vrijheid en tolerantie. Voor onze tijd kunnen we van deze denkbeelden veel leren, met als opdracht deze waarden blijvend in onze samenleving te verankeren.

In 2022 is de vijfhonderdste verjaardag van Coornhert. Er is reden genoeg om dat te zijner tijd uitgebreid te vieren, want zijn ideeën zijn nog steeds uiterst waardevol en springlevend.

Portret van Coornhert.
Gravure door Jan
Harmenszoon Muller,
naar Cornelis van
Haarlem, 1590-1592.

2. Amsterdamse jaren 1522-1539

Dirck Volckertszoon Coornhert werd in 1522 in Amsterdam geboren. Dircks vader Volckert Janszoon die uit een oude, welvarende familie kwam, was textielhandelaar. Zijn moeder Truy Clements stamde uit een aanzienlijk en rijk Amsterdams geslacht. Clement, de oudste broer van Dirck, die na het overlijden van vader met zijn moeder en zijn oudste zus Katryn de lakenhandel voorzette, behoorde rond 1543 tot de vijf rijkste inwoners van Amsterdam. Dirck had nog een oudere broer Frans en een jongere zus Aeff. Het gezin woonde in de Warmoesstraat nr. 111. De grachtengordel was nog niet gegraven en in die tijd was de Warmoesstraat de meest aanzienlijke straat van de stad. Het gezin was katholiek en Dirck werd dan ook katholiek opgevoed. Ze hadden een Nederlandse Bijbelvertaling in huis, wat voor katholieken toen niet erg gebruikelijk was.

Dirck was intelligent en leergierig. Vroegrijp was hij ook. Al jong speelde hij uitstekend fluit, luit en klavecimbel, maar hij was ook een goed schermer en zelfs zwemmer. Hij was een geestig tafelredenaar en schreef gedichten. Het is moeilijk te verklaren waarom een getalenteerde jongen zoals hij, uit een zeer goed milieu, niet naar de Latijnse School ging. Misschien had hij zich daartegen verzet, want eigenzinnig was hij ook. Dwars maar recht, zo is hij wel gekarakteriseerd. In plaats van de Latijnse School te bezoeken, ging hij een opleiding als prentmaker volgen. Meer daarover in hoofdstuk 4. Toen hij zestien was, zonden zijn ouders hem, zoals in koopmanskringen niet ongebruikelijk, op reis naar het buitenland en wel per schip naar Spanje en Portugal. Het jaar daarop keerde hij terug in Amsterdam. Dat jaar 1539 zou een roerig jaar voor hem worden.

Warmoesstraat 111

Neeltje

Dirck was een knappe, goed gebouwde, vrij lange jongeman. Met de dames was hij er vroeg bij. Hij schreef zelf dat hij lang in 'Venus leger' had gediend. Hij had blijkbaar in Spanje en Portugal goed de bloemetjes buiten gezet. Niet lang na zijn

Vogelvluchtkaart van Amsterdam door Cornelis Anthoniszoon (ca. 1505-1553) bij wie Coornhert op jeugdige leeftijd het vak van prentmaken leerde. Houtsnede, 1544. Bij de pijl: Warmoesstraat 111, het geboortehuis van Coornhert.

terugkeer werd hij verliefd op een Haarlems meisje, Cornelia (Neeltje) Symonsdochter. Hij had haar misschien ontmoet toen hij zijn oom Outger Clementszoen bezocht die in Haarlem stadsgeneesheer was. Hij wilde met haar trouwen, maar zijn ouders verzetten zich daar hevig tegen. Vader Coornhert zette zelfs in zijn testament dat Dirck onterfd zou worden als hij toch met Neeltje zou trouwen. Vader overleed nog datzelfde jaar. Dirck zette door en ondanks de testamentaire bepaling en de protesten van zijn moeder, trouwde hij toch met zijn Neeltje. Een zeer opmerkelijk huwelijk. Hij was pas zeventien, zij twaalf jaar ouder en afkomstig uit een onbemiddelde familie. Coornhert raakte inderdaad zijn erfdeel kwijt, maar dat bracht hem toch niet tot de bedelstaf. Immers, kinderen konden maar voor een bepaald deel worden onterfd. Het resterende deel, de zogenaamde legitieme portie, bedroeg bij vier of meer kinderen de helft van het erfdeel bij versterf. Het gezin Coornhert telde vijf kinderen dus Dirck had recht op 10% van het nagelaten vermogen van zijn vader. Daarop zal hij wel aanspraak hebben gemaakt. Door zijn huwelijk raakte Dirck in onmin met zijn moeder – wat later overigens werd bijgelegd – en hij zal er wel vanuit zijn gegaan dat het enige tijd zou duren voordat zijn legitieme portie uitbetaald zou worden. Er moest dus brood op de plank komen en Coornhert ging een baan zoeken. Het gelukkige toeval wilde dat Anna, de zus van Neeltje, uitstekende connecties had, want zij was al jaren de maitresse van Reinoud III van Brederode, die zetelde op kasteel Batestein in Vianen. Het moet Anna geweest zijn die haar zwager Coornhert daar aan een baan hielp als hofmeester, ‘conchierge ende toesiender’, een soort hoofd interne dienst.

3. Vianen en de Brederodes 1539-1541

De familie Van Brederode behoorde tot de oudste en machtigste adellijke families in Holland. De eerste vermelding van een heer van Brederode is al in 1244. Hun stamslot in Santpoort-Zuid, nabij Haarlem, wordt in 1321 voor het eerst genoemd. Na de verwoesting in 1426 van dit kasteel, nu bekend als de Ruïne van Brederode, wordt kasteel Batestein in Vianen de hoofdresidentie van de Brederodes. In de tijd van Coornhert zetelt hier Reinoud III (1492-1556), 11de heer van Brederode, een van de machtigste edelen in Holland en de rijkste grootgrondbezitter met 25.000 ha in eigendom.

Een andere residentie van de Brederodes was het dertiende-eeuwse Huis ter Kleef, waarvan zij in 1494 eigenaar werden. Tijdens het beleg van Haarlem

Gezicht op kasteel
Batestein in Vianen,
zetel van de Brede-
rodes. Schilderij door
Jacob Teyler van Hall,
1840.

(1572-1573) zou Huis ter Kleef een belangrijke rol spelen als hoofdkwartier van de Spanjaarden.

Reinoud trouwde in 1521 met Philippote van der Marck, bij wie hij tien kinderen kreeg, onder wie Hendrik, die later de bijnaam 'Grote Geus' zou krijgen. Zij overleed in 1537. Rond 1530 nam Reinoud Anna Symons als maîtresse, bij wie hij zes kinderen kreeg, onder wie Lancelot (geb. 1532) en Artus (geb. ca. 1534). In 1539 nam Reinoud er nog een tweede partner bij, de zestienjarige Catharina Goossens, woonachtig in Haarlem maar geboren in Wezel (Duitsland). Deze liet hij schaken en naar kasteel Batestein brengen. Bij Catharina kreeg Reinoud vier kinderen, van wie de eerste overigens al in 1539 werd geboren.

Coornhert werd dus, vermoedelijk nog in 1539, hofmeester op Batestein. Deze baan zal wel niet erg veel-eisend zijn geweest en hij zal veel tijd in de grote bibliotheek van het kasteel hebben doorgebracht. Aan het hof in Vianen heerste een duidelijke anti-roomse geest, vandaar dat er in de bibliotheek ook veel 'ketterse' boeken stonden, van Luther, Calvijn en Menno Simons, vol kritiek op het heersende, rooms-katholieke geloof. Maar Coornhert trof er ook boeken aan van de belangrijke Duitse theoloog en vrijdenker Sebastian Franck (1499-1542) vertegenwoordiger van het spiritualisme, waarbij het direct contact tussen de ziel en het opperwezen het meest belangrijk wordt geacht en 'middelen' zoals de bijbel, de kerk, de sacramenten en geestelijke leiders van de tweede orde. Coornhert is sterk door Franck beïnvloed en is wel 'de Sebastian Franck in Nederland' genoemd.

In deze fase van zijn leven is Coornherts lijfspreuk: *Verkiezen doet verliezen*. De keuze voor Neeltje deed hem zijn erfenis verliezen, maar de spreuk heeft ook een bredere betekenis. Wie echt kiest en zijn opvattingen wil verdedigen, verliest de kans op een rustig leven.

Reinoud III (1492-1556), elfde heer van Brederode, geportretteerd als hoge hoffunctionaris, met het teken van de Orde van het Gulden Vlies. Schilderij, Jan van Scorel, ca. 1545.

We mogen overigens aannemen dat Coornhert tijdens zijn verblijf op Batestein vergezeld was door zijn echtgenote. De periode op Batestein is ongetwijfeld belangrijk geweest voor Coornherts geestelijke ontwikkeling, maar toch vertrok hij binnen enkele jaren naar Haarlem. Misschien stond de sfeer van luxe en dikdoenerij op Batestein hem niet aan, misschien boterde het niet tussen beide maitresses van Reinoud – hij had bij beide vrouwen kinderen – of misschien was Reinoud op Anna uitgekeken en waren haar dagen op Batestein geteld. Hoe dit ook zij, vermoedelijk in 1541, vertrokken Dirck en Neeltje naar Haarlem.

Coornhert en zijn echtgenote waren vele jaren vrijwel de burenen van de Janskerk, de kloosterkerk van de Commanderie van Sint-Jan, ook wel Johanniers of Orde van Malta genoemd. De Janskerk bestaat in 2018 zeventienhonderd jaar.

Met de Brederodes zou Coornhert nog lang contact houden. Hendrik, geboren in 1531, was met Willem van Oranje jaren page aan het hof van Karel V in Brussel. Later zullen Hendrik en Willem tegenstanders worden van de zoon van Karel, Filips II. Hendrik kan worden beschouwd als een van de leiders van de Opstand.

4. Prentmaker 1545-1560; 1570-1580

Na hun verblijf in Vianen gingen Dirck en Neeltje in Haarlem wonen, in de Ceciliasteeg – een zijstraat van de Jansstraat – nummer onbekend, dat Dirck van zijn schoonzuster Anna en haar broer Jan voor 400 gulden had gekocht.

Rond 1545 ging hij dit huis verhuren en kocht hij het huis De Vergulde Arend, Grote Markt 10, dat hij in 1549 weer verkocht. De jaren daarop kocht Coornhert huizen aan de Jansweg, de Nassaulaan en de Wijngaardstraat. Of Neeltje en hij hier steeds daadwerkelijk hebben gewoond, is niet duidelijk. Successievelijk verkoopt hij al deze huizen weer.

Coornhert moet al heel jong, in zijn Amsterdamse jaren, geleerd hebben om prenten in hout en koper te snijden. Zijn leermeester was Cornelis Anthonisz, een bekend schilder en ontwerper en graveur van houtsneden, die echter ook experimenteerde met de toen zeer moderne ets-techniek. Terug in Haarlem moest Coornhert nog

Grote Markt, met bij de pijl het huis nr. 10, 'De Gulden Arend'. Hier woonde Coornhert van ca. 1545 tot 1549. Tekening (detail), Johannes Schouten, ca. 1765.

steeds in zijn eigen onderhoud voorzien, hij was immers onterfd. Omdat hij tot prentmaker was opgeleid, ging hij zijn brood verdienen met het maken van houtsneden, etsen en gravures. Hij ging samenwerken met de toen al vermaarde schilder en tekenaar Maarten van Heemskerck (1498-1574), die in 1536 na een langdurig verblijf in Rome weer in Haarlem was gaan wonen. Die samenwerking is enorm vruchtbaar geweest. Men moet zich voorstellen dat Coornhert in gesprek met Heemskerck met ideeën kwam, die dan door Heemskerck in tekeningen werden uitgewerkt. Vervolgens zette Coornhert deze tekeningen om in houtsneden, etsen of gravures, die hij aanvankelijk zelf drukte en verspreidde. Coornhert werkte als prentmaker altijd samen met anderen. Zelfstandig werk is van hem niet bekend, maar hij was er een meester in om de ontwerpen van anderen op hout of koper over te brengen. De eerste prenten van Coornhert in samenwerking met Heemskerck dateren van rond 1546. Dat waren houtsneden. Een paar jaar later ging hij over op de etstechniek, weer later op de gravuretechniek.

Tweehonderd prenten

In de periode 1546 tot 1560 hebben Coornhert en Heemskerck samen ongeveer tweehonderd prenten gemaakt. Een respectabel aantal. Dit was voor Coornhert zeker niet alleen een manier om zijn brood te verdienen. In zijn prenten wilde hij vooral zijn denkbeelden en opvattingen vastleggen en verspreiden. Denkbeelden over het geloof, over God en de mens, over goed en kwaad en over vrijheid en dwang. De Bijbel was voor Coornhert de belangrijkste bron voor dit alles, vandaar dat heel veel

Zelfportret van Maarten van Heemskerck (1498-1574), met op de achtergrond het Colosseum in Rome, waar hij van 1532 tot 1536 had gewoond. Schilderij, 1553.

van zijn prenten over Bijbelse thema's gaan. Met Maarten van Heemskerck maakte hij bijvoorbeeld een serie prenten over 'De Verloren Zoon', een verhaal over losbandigheid, verspilling en vergeving en een grote serie met verhalen uit het eerste Bijbelboek Genesis.

Coornhert meende dat de mens een vrije wil heeft om al tijdens zijn leven voor het goede te kiezen en een goed mens te worden. Zelfkennis en kennis van de Bijbel was daarvoor onontbeerlijk, zo vond Coornhert. Veel van zijn prenten gaan dan ook over allerlei levenslessen en levenswijsheden en over slechte en goede eigenschappen van de mens. Bijvoorbeeld over rechtvaardigheid en dwaasheid, over de nutteloosheid van het bezit van geld en het belang van gemoedsrust. Prenten over actuele en historische gebeurtenissen maakte het duo Coornhert-Heemskerck ook. Voor het drukken, uitgeven, verspreiden en verkopen hadden

ze later minder tijd en schakelden ze vanaf ongeveer 1553 de Antwerpse uitgever Hiëronymus Cock in, later uitgevers als Spiegel en Hondius.

Coornhert werkte ook samen met de Haarlemse glasschilder Willem Thibaut, ontwerper van o.a. twee gebrandschilderde ramen voor de Sint-Jan in Gouda. De prenten die Coornhert en Thibaut samen maakten gaan alle over de menselijke dwaasheid.

Rond 1555 ging Coornhert zich verdiepen in het vraagstuk van de erfzonde en vooral in wat de Bijbel daarover te vertellen had. Hij wilde ook weten hoe de schrijvers en leraren van de vroegchristelijke kerk (de zogenaamde kerkvaders) hierover dachten, maar die hadden uitsluitend in het Latijn of Grieks geschreven. Reden voor hem om Latijn te leren, wat hij zeer goed ging beheersen. Hij verdiepte zich grondig in de Bijbel en heel wat theologische werken.

Het eerste werk van enige omvang van Coornhert was *Verschooninghe van de Roomsche afgoderij*, een traktaat uit 1560 tegen Menno Simons en de dopers (doopsgezinden) en tegen de ideeën van Calvijn. Deze laatste reageerde hierop met een uitgebreid pamflet, waarin hij Coornhert een wild beest, een schurk en een varken noemde en Hollandse katholieken aanraade Coornhert en zijn gedachten te mijden als de

De waarheid wordt door leugens verhuld. Prent uit de serie 'Hoe verkeerde overtuiging de wereld ten gronde richt'. Gravure door Coornhert, naar Hendrik Goltzius, ca. 1578. De weerloze 'Waarheid' wordt een masker opgezet, zodat ze niet meer is te herkennen.

pest. Vele jaren later publiceerde Coornhert een boek waarin hij zich tegen de 'monstrueuse opinien' van Calvijn verzette en aangaf waarom hij zich niet wenste aan te sluiten bij 'eene secte, so godtloos ende dyvelsch wesende'.

In 1560 stopte Coornhert met prentmaken. Zijn zaken droeg hij over aan zijn leerling Philip Galle. Hij kreeg het druk. Hij begon een drukkerij, werd notaris, ging op het stadhuis werken en raakte verzeild in de politiek. In 1568 moest hij naar Duitsland vluchten. Daar pakte hij het maken van prenten weer op om geld te verdienen om van te leven. Hier raakte hij bevriend met de tekenaar Adriaan de Weerd, die om geloofsredenen uit Brussel was gevlucht. Samen maakten ze van 1570 tot 1576 een aantal prenten met lessen over de keuze tussen goed en kwaad in het dagelijks leven, maar ook een zeer bijzondere serie van twaalf prenten over het morele verval van de katholieke geestelijkheid, de opkomst van Luther, de achtergronden van de Opstand en de Beeldenstorm.

Dwaasheid is moeilijk uit te roeien. Coornhert heeft verschillende prenten gemaakt over de menselijke dwaasheid, voorgesteld als een zot met narrenkap. Deze gravure naar Willem Thibaut uit 1557 gaat over Spreuken 27: 22: Een dwaas blijft een dwaas ook al stamp je hem in een vijzel fijn!

Goltzius

In Duitsland kreeg Coornhert een jonge leerling, Hendrik Goltzius (geb. 1558). Deze ontwikkelde zich al gauw tot een meesterlijk graveur en tekenaar. Samen maakten ze in Duitsland een aantal prenten. Toen Coornhert in maart 1577 eindelijk naar Haarlem kon terugkeren, volgden de negentienjarige Goltzius en zijn ouders een paar maanden later. Goltzius zou de rest van zijn leven in Haarlem blijven wonen – op een jaar Italië na – en werd een van de belangrijkste graveurs van Europa. Ook in Haarlem hebben Coornhert en Goltzius samen nog prenten gemaakt, onder andere een inhoudelijk zeer rijke serie met als thema hoe verkeerde opvattingen en leugens de wereld ten gronde richten. Maar Coornhert kreeg het na zijn terugkeer zo druk met het schrijven van boeken en pamfletten, met religieuze debatten en politieke kwesties dat hij de laatste tien jaar van zijn leven geen prent meer maakte. Coornhert is tot het eind van zijn leven contact blijven houden met zijn beroemde leerling Goltzius, die kort voor Coornherts overlijden een schitterend portret van zijn geliefde leermeester maakte, een van de meest indrukwekkende gegraveerde portretten ooit gemaakt. Zie afbeelding op pagina 5.

Zelfportret. Tekening door Hendrik Goltzius, 1590-1592.

Van Coornhert zijn ongeveer driehonderd prenten bekend. Al zijn kwaliteiten als prentmaker heeft hij in dienst gesteld van het verbeelden, uitdragen en toelichten van zijn opvattingen. Om zijn medemens een spiegel voor te houden en aan te sporen als een goed mens te leven. Een kunstenaarsleven als monument van naastenliefde.

5. Drukker en uitgever 1561-1564

Rond 1445 wist Gutenberg in Mainz (niet Coster in Haarlem!) de bestaande boekdrukmethoden zodanig te verbeteren, vooral door met losse letters te gaan werken, dat hij geldt als uitvinder in Europa van de boekdrukkunst. Deze vinding had enorme gevolgen en zorgde voor een mediarevolutie. Al snel verzezen er in Europa vele tientallen boekdrukkerijen. In 1483 begon Jacob Bellaert, werkzaam bij de vermaarde Goudse drukker Gerard Leeu, in Haarlem een drukkerij, die overigens slechts tot 1486 heeft bestaan. Van Bellaert zijn zeventien door hem in Haarlem gedrukte boeken bekend. Het was een fonds met een 'zeer uitgesproken karakter, meest op hoog literair niveau, en met een haast luxueuze stijl'. Bellaert maakte schitterende boeken, die hij met prachtige houtsneden liet verluchten. Na 1486 lijkt Bellaert van de aardbodem verdwenen en horen we niets meer van zijn drukkerij.

Grote Markt met links, op de hoek van de Smedestraat, het dertiende-eeuwse pand dat vanaf 1755 bekend staat als de Hoofdwacht. Dit was het woonhuis van mr. Jan van Zuren. In het onderhuis was van 1561 tot 1564 de drukkerij Van Zuren/Coornhert gevestigd. Tekening van Pieter Saenredam, 1629.

Het duurde 75 jaar tot Haarlem weer een drukkerij kreeg. Het plan was afkomstig van vier Haarlemmers: Coornhert, Van Zuren, Raet en Adriaensz. Het initiatief moet bij Coornhert hebben gelegen. Pieter Jansz Raet en Willem Adriaensz waren beiden bierbrouwers maar bekleedden ook verschillende overheidsfuncties zoals lid van de vroedschap en schepen. Zij zullen hoogstwaarschijnlijk slechts hun goede naam en hun geld aan het drukkerijproject hebben gegeven.

Mr. Jan van Zuren (1517-1591) was een man van een heel andere allure. Afkomstig uit een oud Haarlems geslacht, universitair geschoold jurist, schrijver van diverse boeken, lid van de vroedschap, tweeëntwintig keer schepen en zes keer burgemeester. Van Zuren trad op als zakelijk leider van de onderneming en gezicht naar buiten. De drukkerij ging dan ook zijn naam dragen.

De Officiis

De eerste uitgave was *De Officiis* (Over de plichten) van de Romeinse schrijver Cicero, in een vertaling in voortreffelijk proza van Coornhert zelf, de eerste vertaling van dit werk in het Nederlands. Deze eersteling moet met zorg zijn gekozen. De drukkerij was bij het stadsbestuur gepresenteerd als een geleerdendrukkerij, die in het Nederlands, Latijn en Grieks zou publiceren en dit was een vertaling uit het Latijn, een goed begin. Coornhert had een paar jaar tevoren Latijn geleerd en dit was een uitstekende manier om te tonen hoe goed hij deze taal beheerste. Vermoedelijk had Coornhert bij deze vertaling ook in gedachten dat dit hem te pas zou komen bij een eventuele sollicitatie op de functie van secretaris op het stadhuis, want daarvoor was kennis van het Latijn zo niet vereist dan wel aan

Mr. Jan van Zuren, 71 jaar, stadsbestuurder, geleerde en als compagnon van Coornhert ook drukker. Gravure door Hendrik Goltzius, 1588.

Grote Markt (detail).
Rechts de Hoofdwacht
met een geheel nieuwe
voorgevel. Schilderij
door Gerrit Berckheyde,
1692.

te bevelen. Het kan ook geen toeval zijn dat Coornhert juist dit boek vertaalde. *De Officiis* is een soort handboek over het zedelijke goede ('honestum') en het nuttige ('utile') en hoe die twee kunnen botsen maar uiteindelijk ook met elkaar in harmonie kunnen worden gebracht. Coornhert zal hierin allerlei denkbeelden van de klassieken over deugdzaam leven hebben gevonden die hem aanspraken en die hij nader wilde bestuderen. Hetzelfde geldt voor het hieronder te noemen boek van Seneca.

In de inleiding van *De Officiis* bepleit Coornhert het gebruik van een zuiver Nederlandse taal. De gemiddelde Nederlander herkent zijn eigen taal niet meer, aldus Coornhert, met al die Latijnse en Franse woorden die te pas en te onpas worden gebruikt. Deze 'vreemde lappen' die tot een Babylonische spraakverwarring leiden, moeten, zo vond Coornhert, uit de taal worden verwijderd. Coornhert kan beschouwd worden als een

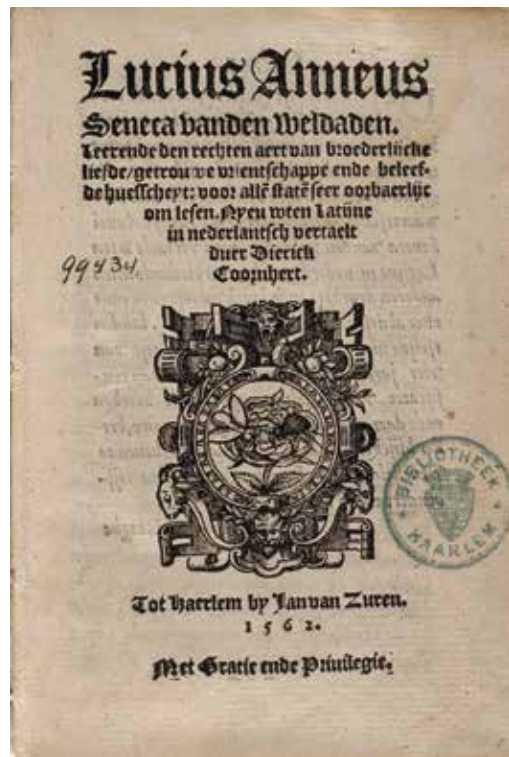
taalvernieuwer, die tal van nieuwe woorden vormde. Zijn belangrijkste boek *Zedekunst dat is Wellevenskunste* is nog steeds uitstekend leesbaar.

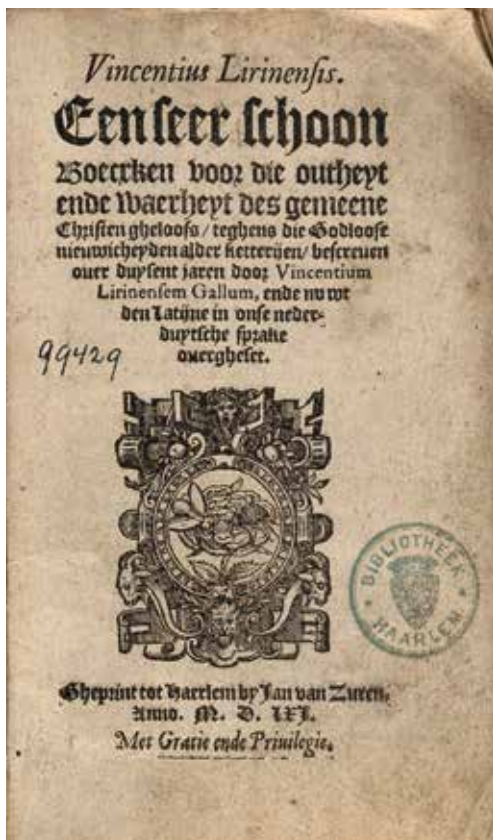
Coster

De Cicero-vertaling is overigens vooral bekend omdat Coornhert in zijn opdracht aan het stadsbestuur op een meesterlijke en overtuigende wijze voor het voetlicht brengt – *als een beminner der waarheit, tot voorderinghe van de welverdiende eere deser steden* – dat de boekdrukkunst in Haarlem was uitgevonden. De oudste vermelding van de Coster-legende!

Titelpagina van de *Officia* (Plichten), een boek van Cicero, in een vertaling van Coornhert. Dit was het eerste boek dat in 1561 van de persen van de drukkerij Van Zuren/Coornhert kwam.

De opdracht begint fraai met de aanhef:

Den Burghermeesteren, Schepenen ende Rade der stede van Haarlem, wenscht D.V. Coornhert, als zijne eerwaerdighe ende ghebiedende Heeren, salichheyt aen siele ende aen lijve.

Dan begint Coornhert zijn betoog:

My is menichmael in goeder trouwen gheseydt Eersame, wijze ende voorsichtige Heeren dat de nutte conste van Boecpinten alder eerst alhier binnen Haarlem ghevonden is.

Dan volgt een relaas dat de uitvinding door een trouweloze knecht is overgebracht naar Mainz en daar verbeterd en dat inmiddels Mainz zo befaamd is geworden dat onder Haarlemse burgers weinig geloof meer te vinden is dat de werkelijke uitvinding hier heeft plaatsgevonden. Maar, zo verklaart Coornhert, dat is toch echt waar. Hij heeft dat zelf gehoord van zeer oude en eerbiedwaardige personen, die hem de voor- en achternaam van de uitvinder herhaaldelijk hebben genoemd en het huis waar de drukker woonde hebben aangewezen. Van goed psychologisch inzicht getuigt dat Coornhert nergens de naam van de uitvinder noemt, hoewel hij duidelijk laat uitkomen dat hij deze wel kent. Uit de context laat hij blijken dat hij de uitvinder hier niet met name noemt omdat alle Haarlemmers die naam wel kennen en zijn naam expliciet noemen overbodig is.

Als klap op de vuurpijl vergast Coornhert het stadsbestuur op een fraai geformuleerde wijsheid, namelijk dat een waarheid niet minder waar is, wanneer zij slechts

aan weinigen bekend is. *Maer want waerheyt te minder gheen waerheyt en is, al ist soo dat die van weynich volcx geweten werdt.*

Hier spreekt een man met een onafhankelijke geest, die zich niet laat intimideren door gezag, bluf of onwaarheid, zo zullen burgemeesters gedacht hebben, en dat was natuurlijk precies Coornherts bedoeling!

En zo kwam de Haarlemse Coster-legende in de wereld.

De tweede uitgave van de drukkerij is een vertaling door Coornhert van de eerste twaalf boeken van de *Odyssee* van Homerus, overigens niet uit de oorspronkelijke taal, het Grieks, maar uit het Latijn, ook weer de eerste vertaling in het Nederlands. Het derde boek is van een heel ander karakter. Het is het rederijkersspel *De spiegel der minnen* van de Vlaming Colijn van Rijsssele, een bewerking door Coornhert van een oud manuscript. Het vierde boek is veel zwaardere kost. Het is de vertaling (niet door Coornhert overigens) van het *Commonitorium* van Vincentius Lirinensis, geschreven omstreeks 434, waarin de katholieke leer en ketterijen uit die tijd worden behandeld. In 1562 verschijnt slechts één boek, een vertaling door Coornhert van *De beneficiis* (Weldaden) van Seneca. In 1564 verschijnt een vierde vertaling van Coornhert, weer niet uit de oorspronkelijke taal, het Italiaans, maar uit het Frans, van 50 verhalen uit de *Decamerone* van Boccaccio, getiteld: *50 Lustige historiën*. Coornhert koos hieruit de minst expliciet erotische verhalen en vermeed ook verhalen waarin monniken en nonnen het met elkaar doen. Niet uit preutsheid, want dat was Coornhert zeker niet – net als de meeste van zijn tijdgenoten – maar vermoedelijk om geen problemen te krijgen bij de kerkelijke goedkeuring, die voor ieder boek was vereist.

De laatste grote uitgave van de drukkerij is de *Statuta synodalia*, een verslag van de kerkvergadering in april 1564 van het bisdom Haarlem, uitgeroepen door de eerste bisschop Nicolaas van Nieuwland.

De uitvinding van de boekdrukkunst in Haarlem, ca. 1440. Een drukkerij, met drukpers en rechts aan tafel een corrector. Ets door Jan van de Velde naar Pieter Saenredam, 1628.

Drukkersmerk (detail)
met bij en spin van de
drukkerij Van Zuren/
Coornhert.

een drukkensmerk, zodat in een oogopslag te zien was wie het boek had gedrukt. De drukkerij van Van Zuren/Coornhert had een bijzonder drukkensmerk. In het midden een schildje waarop een roos is afgebeeld, met een bij (links) en een spin. Hiermee wordt verbeeld hoe de mens op twee verschillende manieren de schepping (de roos) kan gebruiken: als de zuivere, onschuldige bij, symbool van de mens die het goede kiest (honing zuigt) en de spin, symbool van het kwaad, die de roos vergiftigt. Dit beeld vinden we bij veel schrijvers uit de zestiende en zeventiende eeuw terug.

Na 1564 horen we niets meer van de drukkerij van Van Zuren en Coornhert. Wat er is gebeurd, weten we niet. Het zou nog zestien jaar duren voor Haarlem weer een drukkerij kreeg, die van Antonis Ketel.

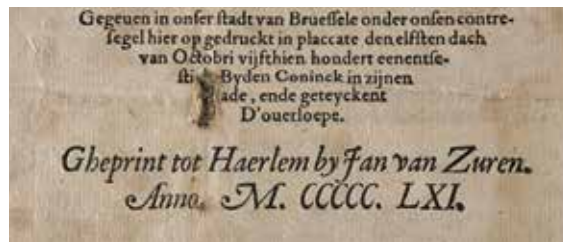
Van de drukkerij van Jan van Zuren zijn nog drie andere kleine uitgaven bekend. Uit 1561 een tweetal verordeningen van de Staten van Holland: het *Placaet van den slachturfuen* en het *Placaet vanden thienden peninck*. slagturven is een manier om van onder water veengrond te delven ten behoeve van turfwinning, wat vaak leidde tot landvernieling. De overheid probeerde dit met verordeningen tegen te gaan en te reguleren. De tiende penning was een belasting van 10% op inkomsten uit vermogen, die van 1543 tot 1564 zes keer werd geheven. Niet te verwarren met de tiende penning van Alva, ingevoerd in 1569, wat een omzetbelasting van 10% was op de verkoop van goederen, een soort BTW dus, waarmee de Nederlanden in hun concurrentiepositie dreigden te worden aangetast.

Van een derde druksel, een stedelijk aanplakbiljet *Chartgen van de osse- ende koeyemerct* is geen exemplaar bekend.

6. Notaris 1561-1589

In 1561 gaf Coornhert zijn leven een andere wending, niet alleen door een drukkerij te beginnen, maar ook door notaris te worden. Op 13 november 1561 legde hij in Den Haag voor het Hof van Holland de eed af en werd hij als notaris toegelaten. Het notariaat was in die tijd geen beroep of functie, maar een bevoegdheid die men kon uitoefenen naast andere taken. Vrijwel alle Haarlemse notarissen bekleedden andere functies in de stedelijke samenleving. Zo zijn er hier in de zestiende en zeventiende eeuw heel wat notarissen geweest die tevens stadssecretaris waren. Zo ook Coornhert, zoals we zullen zien.

Met een aanbevelingsbrief van het stadsbestuur had Coornhert een stage gevolgd bij een van de meest vermaarde Haarlemmers uit die tijd, mr. Quirinus Dircksz Talesius. Deze was in 1505 in Haarlem geboren, bezocht in Keulen het gymnasium en studeerde er rechten en theologie. In 1522 vertrok hij naar Bazel, waar hij de secretaris en vertrouweling werd van de grote humanist Erasmus. In 1531 keerde Talesius terug naar Haarlem waar hij pensionaris werd, een zeer hoge stedelijke functie. De pensionaris vergezelde de stadsbestuurders vaak naar politieke beraadslagingen in Den Haag en diende de stad bij rechtszaken. Van 1537 tot 1570 was Talesius vijftien keer schepen en tien keer burgemeester.

Coornhert zal tijdens zijn stage bij Talesius ongetwijfeld zijn beïnvloed door diens humanistische ideeën en door verhalen over Erasmus. Het zou overigens slecht met Talesius aflopen. Tijdens het beleg werd hij, samen met enkele andere belangrijke katholieke burgers, die verdacht werden van Spaanse sympathieën, of erger nog: heulen met de vijand, gevangen gezet. De gevangenskelder werd enkele dagen later door een woedende menigte soldaten, die tot razernij was gebracht door wreedheden van de Spanjaarden, opengebroken, waarop Talesius en zijn medegevangenen zonder pardon werden omgebracht.

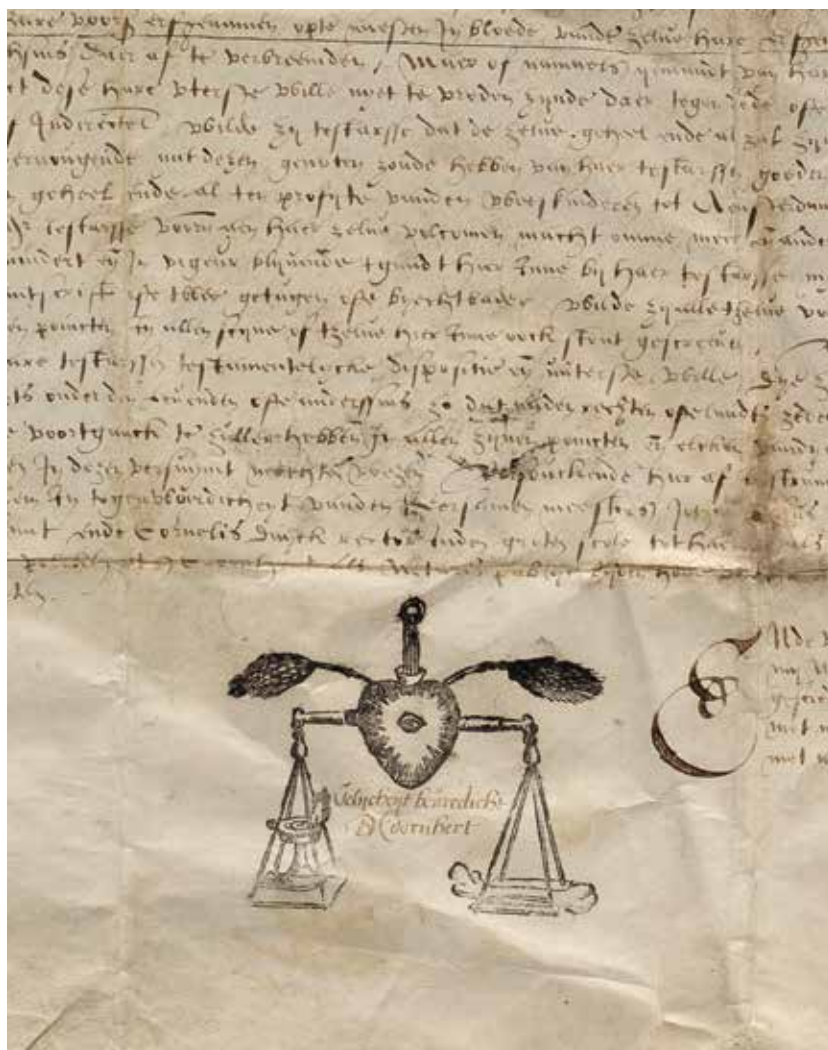
Variant op het notaris-
merk van Coornhert
op de titelpagina van
de *Zedekunst dat is*
Wellevenskunste.

Veel notarissen hadden een notarismerk. Dat van Coornhert is wel heel bijzonder. De kern is 'gelijkheid'. Coornhert vond dat alle mensen gelijkwaardig zijn en als zodanig moeten worden behandeld. Pas dan kan er sprake zijn van rechtvaardigheid. Het merk bestaat uit een weegschaal (symbool van gelijkheid), die in balans wordt gehouden door een brandende lamp (het leven) en een been (de dood). Het hart met de korenaren geeft als rebus de naam van Coornhert weer. In het hart het alziend oog van God. In het merk de tekst: *Gelijckheijt bevredicht-DV Coornhert*. Er bestaat ook een variant waarbij de weegschalen in evenwicht worden gehouden door de woorden *credit* en *debet*.

Helaas weten we erg weinig over Coornherts activiteiten als notaris, want van de door hem opgestelde akten, de zogenaamde notariële protocollen, is vrijwel niets bewaard gebleven. We hebben slechts een drietal door hem opgestelde testamenten en een akte van arbitrage van een boedelscheiding (1567), die hij heeft mede-ondertekend. Coornhert heeft de functie van notaris vanaf 1561 zijn hele leven uitgeoefend, tussen alle andere werkzaamheden door en uitgezonderd de ruim negen jaar dat hij in ballingschap in Duitsland woonde. Het moet voor hem, met het prentmaken, de belangrijkste bron van inkomsten zijn geweest.

Notariskerk van
Coornhert, onder een
testament uit 1567.

7. Stadssecretaris 1564-1567

Haarlem telde rond 1560 zo'n 16.000 inwoners. Het hoogste stedelijk bestuursorgaan was de vroedschap van 16-19 leden, vergelijkbaar met de gemeenteraad. Het dagelijks bestuur werd gevormd door vier burgemeesters, die voor een jaar werden benoemd. Aansluitend konden ze slechts voor een jaar worden herbenoemd. Pas het jaar daarna kwamen ze weer voor het burgemeestersambt in aanmerking. Er waren zeven schepenen met bestuurlijke taken en bevoegdheden op het gebied van regelgeving en rechtspraak. De schout, benoemd door het centrale gezag in Den Haag, een kruising tussen een hoofdofficier van justitie en een hoofdcommissaris van politie, vormde samen met de schepenen de stede-

Stadhuis hoek Grote Markt/Zijlstraat. De hoekkamer op de begane grond was het werkvertrek van Coornhert. Foto ca. 1895.

lijke rechtbank. Tenslotte waren er twee thesauriers, de stadsbetaalmeesters. Het aantal stedelijke ambtenaren was gering. De belangrijkste stedelijke ambtenaar was de stadssecretaris die leiding gaf aan de klerken op de schrijfkamer of secretarie. De secretaris verzorgde de ambtelijke ondersteuning van de bestuursorganen, maakte deel uit van stedelijke deputaties, nam deel aan politiek overleg en hield zich onder andere bezig met processen waarbij de stad was betrokken. Een ander belangrijk ambt was dat van pensionaris, ingesteld in 1478. Tussen 1573 en 1603 is die functie in Haarlem overigens onvervuld gebleven. Verder waren er twee bodes of bosdragers en een stedeknecht, de huisbewaarder van het stadhuis. De stadsfabriek – openbare werken zouden we tegenwoordig zeggen – onder leiding van een functionaris die ‘fabriek’ werd genoemd, was niet op het stadhuis gehuisvest.

Op 15 januari 1562 trad Coornhert in dienst van de stad, nadat hij op het stadhuis, ten overstaan van de burgemeesters Van Zuren en Ramp, de eed had afgelegd. Zijn functie werd aangeduid als ‘secretarys deser stede’. Dat lijkt heel wat maar hij had twee naaste collega’s die ook werden aangeduid als secretaris, soms ook als ‘klerk’.

Reorganisatie

Een jaar later, op 20 januari 1563, besloot de vroedschap tot reorganisatie van de secretarie. Het aantal klerken werd uitgebreid van drie naar vier. Twee van de vier zouden de schrijfkamer vormen. Zij moesten alle correspondentie met burgers voeren en alle contracten opstellen. De eerste klerk zou zich ook bezighouden met justitiële zaken, de tweede ook met de weeskamer. In die laatste functie werd Coornhert benoemd. Hij kreeg geen vast salaris, maar ontving de helft van de inkomsten van de schrijfkamer, waaruit hij 25 pond moest betalen aan de tweede klerk van burgemeesters. Zijn naaste collega

Borstbeeld van Coornhert door Jan van Borsum Buisman. Bevindt zich in de Justitiekamer in het stadhuis van Haarlem. Voorstudie van het beeld dat in het Coornhert Lyceum staat.

De andere twee klerken vormden wat zou kunnen worden aangeduid als het 'bureau stad en burgemeesters'. Zij gingen zich met meer belangrijke stedelijke zaken bezighouden, waarbij stukken moesten worden opgesteld die gezegeld werden met het kleine stadszegel.

De eerste klerk van dit bureau – duidelijk de belangrijkste van het vier-tal, hij ging 84 pond verdienen – kreeg tot taak de ondersteuning van burgemeesters en de vroedschap en de verslaglegging van vergaderingen van deze bestuursorganen en daarnaast de ondersteuning van de thesauriers. De tweede klerk kreeg een meer administratief takenpakket en ging 50 pond verdienen, de helft uit de stadskas en de helft van zijn collega Coornhert. Hij moest een kopie maken van alle besluiten van de Staten van Holland en daarvan een register bijhouden. Daarnaast moest hij een register bijhouden van alle plakaten en ordonnantiën van het Hof van Holland en van alle ingekomen en uitgaande stukken van de stad.

Twee klerken dienden in de zomer, van maart tot en met september, om acht uur aanwezig te zijn, de twee anderen uiterlijk om kwart over acht. Ze moesten dan tot elf uur en van twee tot vijf in de schrijfkamer aanwezig zijn. In de winter waren de werktijden van half negen tot elf uur en van twee tot vier. Werkdagen dus van zes en half en vier en half uur.

Coornhert maakte snel carrière en volgde in maart 1564 Aelbrecht Raet op als eerste klerk van burgemeesters, tegen een salaris van 84 pond. Vanaf dat moment kan hij met recht worden aangeduid als stadssecretaris van Haarlem. Coornhert was nogal op de penning en twee jaar later vroeg hij zelf aan burgemeesters een salarisverhoging. Die vonden een salarisverhoging redelijk en verhoogden Coornherts salaris met een aanzienlijk bedrag tot 120 pond. Het jaar daarop, op 30 april 1567, zou Coornhert ontslag nemen.

8. De Reformatie

De Reformatie is een hervormingsbeweging in de zestiende eeuw, gericht tegen misstanden in de katholieke kerk, die leidde tot het ontstaan van de protestante kerken. De kritiek op de kerk richtte zich vooral op de aflatenhandel, waarbij bij aankoop van een afaat zonden werden vergeven. Verder op machtsmisbruik en de grote rijkdom van de kerk, op de zedeloosheid van veel geestelijken en op de fanatieke en wrede vervolging van andersdenkenden, de 'ketter's'.

De Reformatie begint in 1517 als een Duitse monnik, Maarten Luther, 95 stellingen publiceert met kritiek op de kerk. Er waren natuurlijk al eerder mensen geweest, die over een aantal zaken anders dachten dat de officiële leer. Hier kunnen grote namen genoemd worden als Thomas van Aquino (ca. 1225-1274), Geert Grote (1340-1384) en zijn Moderne Devotie, Johannes Hus (ca. 1370-1415) en Erasmus (ca. 1467-1536).

De Reformatie kreeg de wind in de zeilen door het opkomend humanisme, waarbij de mens als individueel oordelend wezen voorop kwam te staan en door de uitvinding van de boekdrukkunst, die een snelle verspreiding van (nieuwe) ideeën mogelijk maakte.

De Reformatie kent diverse stromingen, waarbij Lutheranisme (vooral in Duitsland en Scandinavië) en Calvinisme (Frankrijk, Zwitserland en de Noordelijke Nederlanden) de belangrijkste zijn. Beide stromingen waren het op een groot aantal punten eens, maar er waren ook verschillen. Zo legde Calvijn, die zo'n 20 jaar na Luther van zich deed spre-

Portret van Maarten Luther. Gravure door Paulus van Wtewael naar Lucas Cranach, 1565-1611.

Anti-Roomse spotprent, midden zeventiende eeuw. Kerkhervormers onder wie Luther, Calvijn, Hus, Zwingli, Beza zitten rond de tafel waar een kaars die op de Bijbel staat zojuist is aangestoken, symbool van de Nieuwe Verlichting. De paus, een kardinaal, de duivel en een monnik proberen de kaars uit te blazen, met 'verkeerde geleerdheid', 'leugengeest', 'valsche successi' [opvolging] en 'schijn heiligheit'.

Deze prent en de prenten op pagina 34 en 35 vormen samen een fraaie samenvatting van de hoofdproblemen tijdens de Opstand: de botsing tussen de katholieke kerk en de nieuwe geloofsrichtingen (pag. 32); het gevoel van onderdrukking en onvrijheid (pag. 34) en de enorme verdeeldheid tussen bevolkingsgroepen (pag. 35). De Tachtigjarige Oorlog was deels een godsdienstoorlog en deels een vrijheidsstrijd, maar kreeg soms ook de trekken van een burgeroorlog.

ken, sterk de nadruk op de predestinatie of voorbeschikking. In hoofdstuk 15 komen we daarop nog terug.

Er is ook sprake van een derde stroming, die van de (weder)dopers, later doopsgezinden genoemd. Die hadden zoveel kritiek op kerk en overheid dat ze door katholieken én gereformeerden zwaar werden vervolgd. De repressie door kerk en staat (twee handen op één buik!) was in de Nederlanden fors. In de zestiende eeuw belandden tussen de twee- en drieduizend andersdenkenden hier op de brandstapel.

De rooms-katholieke kerk zette de tegenaanval in (de zogenaamde Contra-Reformatie) en kwam op het Concilie van Trente (1545-1563) met een aantal maatregelen, waarbij aanvankelijk verzoening voorop stond, later kwam het tot verharding. Maar het mocht niet baten. De botsing tussen het oude geloof en de nieuwe stromingen bleek te heftig om te stoppen en overal braken langdurige godsdienstoorlogen uit, die Europa tot diep in de zeventiende eeuw teisterden. Het grote conflict Rome-Reformatie eindigde in een scheuring van het christendom. De eeuwen dat in Europa de mensen geleefd hadden in de zekerheid van wat zij als het ene en ware geloof beschouwden, waren definitief voorbij.

Portret van Johannes Calvijn. Gravure door Pieter Holsteyn III, ca. 1689-1720.

De Hollandse leeuw wordt uitgeperst. De landvoogdes Margaretha van Parma, haar adviseur kardinaal Granvelle en de hertog van Alva, persen de Nederlandse leeuw uit. Don Frederik, de zoon van Alva, houdt de leeuw met touwen onder controle. Links kijken de paus en de koning van Spanje Filips II toe. Op de achtergrond leden van de Bloedraad en van de Inquisitie. Op de voorgrond verscheurde privileges, een kapotte kroon en een gebroken vrijheidsstaf. Prent door Pieter Serwouters naar Adriaan Pietersz. Van de Venne, 1567.

Zoveel hoofden, zoveel zinnen. Spotprent uit 1578 over de verdeeldheid van ons volk, waarin iedereen over politieke en godsdienstige kwesties er zijn eigen mening op nahoudt. Het volk is een veelkoppig monster. Uit deze eenhoorn groeien vele koppen; zelfs de vier poten zijn verschillend! De wereldlijke machthebbers (keizer, koning) en kerkelijke gezagsdragers (paus, kardinaal, bisschop), proberen het volk in toom te houden. De titel van de prent is *Typis praefecturae* (De aard van het besturen). Het onderschrift luidt, vrij vertaald: Dit monster, een samenraapsel van uiteenlopende diersoorten, leert ons dat de daden en gewoonten van mensen verschillen. Van een bestuurder mag verwacht worden dat hij, net als dit monster, de eigen aard en eigen voorkeuren van een ieder verdraagt. Hij behoort ook een goed, gematigd, wijs en flexibel mens te zijn. O, wat is besturen toch moeilijk! Prent door Pieter van der Borcht I, uitgever Philips Galle.

9. De Opstand

Na landsheren te hebben gekend uit Holland, Henegouwen, Beieren en Bourgondië, vielen de Nederlanden sinds 1482 onder het Oostenrijks-Habsburgse Huis. Door huwelijken en erfopvolging werden de Habsburgers in 1506 troonopvolgers van het Spaanse wereldrijk en kwamen de Nederlanden onder Spaans bewind. In 1555 overleed de Spaanse keizer Karel V en volgde zijn zoon Filips II hem op. Vanaf dat jaar groeiden de spanningen tussen de Nederlanden en Spanje.

Filips II (1527-1598),
koning van Spanje, heer
over de Nederlanden.
Schilderij door
Anthonis Mor, 1550.

Een belangrijke reden was allereerst de godsdienst. De achtergrond daarvan hebben we in het vorige hoofdstuk geschetst. Kort gezegd kwam dit erop neer dat de protestanten in verzet kwamen tegen het Spaanse bewind, omdat Filips II in zijn rijk alleen het katholieke geloof duldde. Maar er was meer. Om de Spaanse bezittingen in Europa bijeen te houden, voerde Filips II een toenemende centralisatie-politiek met als centra Madrid en Brussel, die in de praktijk neerkwam op het doorvoeren van staatkundige veranderingen, van machtsuitbreiding en van bureaucratisering. De steden en gewesten in de Nederlanden moesten hier niets van hebben want dat tastte hun zelfstandigheid en oude privileges aan. De Spaanse overheersing begon steeds meer te knellen, de roep om los te geraken van deze vreemde mogendheid die zich heer en meester wenste van de Lage Landen werd sterker. Een derde groep redenen had te maken met sociaal-economische motieven. Het was niet alleen een tijd van economische achteruitgang, maar om de oorlogen tegen onder andere Frankrijk en de Turken te financieren verhoogde

Filips II allerlei belastingen, zodat burgers en steden te maken kregen met een zware belastingdruk, waaronder de beruchte Tiende Penning.

In 1559 vertrok Filips II voorgoed naar Spanje en stelde zijn halfzus Margaretha van Parma aan als landvoogdes met aan haar zijde Granvelle, een van de topadviseurs van Filips. Anti-ketterse plakaten, stammend uit de tijd van Karel V werden door Margaretha nog relatief mild toegepast, maar Filips was onverzettelijker dan zijn vader en koos steeds meer voor de harde lijn. De hervormde godsdienst kreeg vanaf ongeveer 1560 in de Noordelijke Nederlanden blijvend vaste voet aan de grond en de relaties met het katholieke Spanje verslechterden binnen vijf jaar dramatisch snel.

Bijeenkomst van het Eedverbond der Edelen, waarvan Hendrik van Brederode een van de leiders was. Schilderij door Edouard de Bièfve, 1841.

1566

Het jaar 1566 vormde een eerste breukpunt. Drie gebeurtenissen moeten worden genoemd. Allereerst het Smeekschrijft der Edelen. Ongeveer tweehonderd edelen, verenigd in een eedverbond onder leiding van Hendrik van Brederode, boden op 5 april in Brussel aan Margaretha een verzoekschrift aan waarin de vervolging van niet-katholieken door de kerkelijke rechtbanken (de Inquisitie) fel werd veroordeeld en bedreigd werd met een gewapende opstand als aan de vervolging van protestanten geen einde zou komen. Tijdens de aanbieding werden de edelen door adviseurs van de landvoogdes neerbuigend 'gueux' genoemd, Frans voor schooiers of bedelaars. Later werd de term 'geuzen' een aanduiding

Aanbieding door leden
van het Eedverbond
van het Smeekschrift
der Edelen aan
Margaretha van Parma,
landvoogdes van de
Nederlanden, Brussel.
4 april 1566. Historie-
plaat door Samuel
Lankhout naar Hendrik
van Trigt, 1878-1880.

van strijders die te land of te water de Spanjaarden bevochten. Zij zelf zagen zich natuurlijk als vrijheidsstrijders, voor de Spanjaarden waren ze rebellen en opstandelingen. Margaretha stemde overigens in met opschorting van de plakaten en adviseerde het Smeekschrift ook aan de koning aan te bieden. In deze periode van adempauze gingen protestanten zich steeds openlijker manifesteren, door in de buitenlucht of in schuren godsdienstige bijeenkomsten te houden, de zogenaamde hagepreken, zo ook in Haarlem. In de opgewonden sfeer van die maanden brak in augustus vanuit Zuid-Nederland een Beeldenstorm los, waarbij hervormden de bedoeling hadden katholieke kerken geschikt te maken voor de hervormde eredienst. In de praktijk liep het vaak uit op plundering van kerken en moord op katholieke geestelijken. Aan Haarlem ging door tactisch optreden van het stadsbestuur en Coornhert de Beeldenstorm voorbij.

De derde belangrijke gebeurtenis in 1566 was de benoeming door koning Filips II van don Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, meestal kortweg Alva genoemd, tot landvoogd over de Nederlanden, nadat Margaretha was teruggetreden. Alva kwam hier met een flink leger om met harde hand orde op zaken te stellen en met de opdracht alle rebellen streng te straffen. Alva zette daartoe een speciale rechtbank op, de Raad van Beroerten, al snel Bloedraad genoemd, die meer dan duizend mensen tot de dood veroordeelde, onder wie de graven van Egmond en Hoorne, belangrijke leiders van wat wel het Voorspel tot de Opstand is genoemd. De ontvoering van beide mannen

leidde tot enorme protesten en wordt wel gezien als een eerste signaal voor een gewapende opstand.

Alva ging ook voort met de versterking van het centrale gezag ten koste van de gewesten. Hij wilde de Staten-Generaal buiten spel zetten en draaide de duimschroeven bij de belastingheffing aan. Het verzet nam hierdoor alleen maar toe.

Beeldenstorm.
Schilderij door Dirck
van Deelen, 1630.

Begin Tachtigjarige Oorlog

In 1568 behaalde het landleger van de opstandelingen onder leiding van de graven Lodewijk en Adolf van Nassau, broers van Willem van Oranje, een eerste overwinning op de Spanjaarden bij de Slag bij Heiligerlee, in de buurt van Winschoten. Dit wordt wel gezien als het begin van de Tachtigjarige Oorlog, die eindigde in de Vrede van Munster in 1648. Nog in 1568 werd dit leger genadeloos door Alva verslagen. De meeste dreiging ging nog uit van de Watergeuzen, een groep ongeregeld van gevluchte edelen, zeelieden, burgers en ander volk. De Watergeuzen onder leiding van Lumey veroverden op 1 april 1572 Den Briel. In juli kwamen de opstandige steden bijeen en erkenden Willem van Oranje als stadhouder. De Hollandse en Zeeuwse steden schaarden zich niet onmiddellijk achter de Opstand, maar op 4 juli 1572 ging Haarlem om. De meeste steden vielen de daarop volgende jaren in handen van de Geuzen of gingen vrijwillig over naar de zijde van de Prins. Middelburg, Goes en Amsterdam waren en bleven katholiek en koningsgezind.

Portret door Hendrik Goltzius van zijn leermeester Coornhert, gemaakt enkele maanden voor diens dood. Gravure, 1590.

We gaan met zevenmijlslaarzen door de eerste jaren van de Opstand. Tot 1579 liepen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden in hoofdlijnen gelijk in hun strijd tegen de Spanjaarden, maar begin 1579 kwam de grote splitsing. Enkele staten in de Zuidelijke Nederlanden, waaronder Artois en Henegouwen sloten een overeenkomst – de Unie van Atrecht – waarbij zij zich gehoorzaam verklaarden aan de Spaanse koning en voor het behoud van de rooms-katholieke godsdienst. Als reactie hierop sloten aan aantal in het Noorden gelegen staten als Holland, Zeeland, Gelre en Utrecht een verbond – de Unie van Utrecht – met als doel de strijd met Spanje voort te zetten. Zij beloofden elkaar militaire bijstand, gingen gezamenlijk belasting heffen om de strijd te financieren en spraken af dat niemand vanwege zijn godsdienst zou worden vervolgd. Dit verdrag is te beschouwen als een soort grondwet voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, die op komst was.

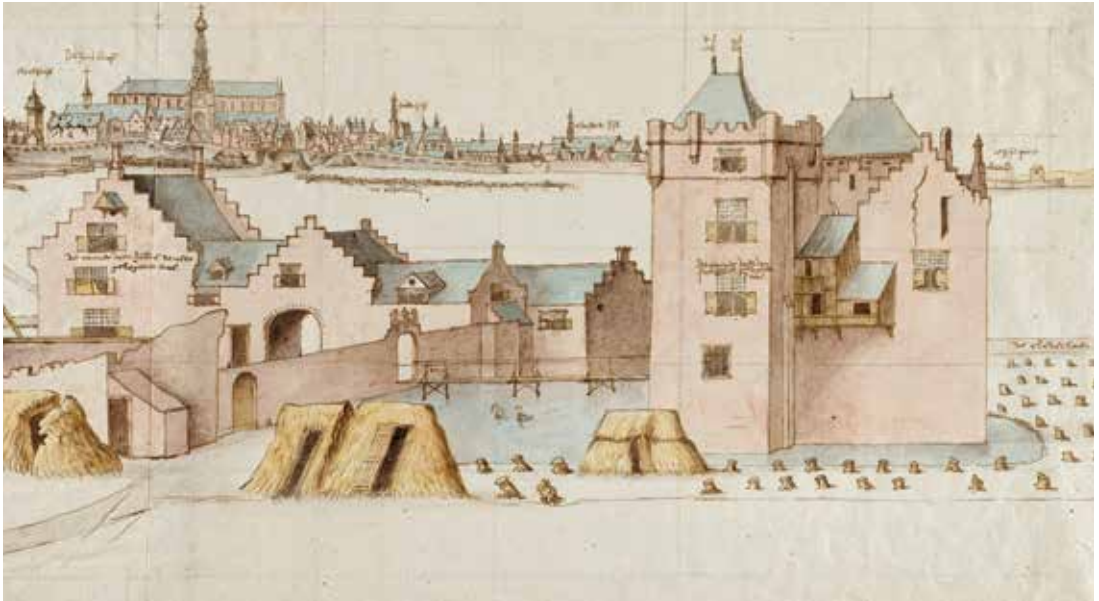
Het eindpunt van al deze ontwikkelingen is het Plakkaat van Verlatinghe van 22 juli 1581, waarin de naar Den Haag verplaatste Staten-Generaal Filips II niet meer als hun vorst erkennen en hem feitelijk afzetten. Dit stuk kan worden aangemerkt als een soort Onafhankelijkheidsverklaring, vergelijkbaar met de Amerikaanse Declaration of Independence uit 1776, bijna twee eeuwen later.

10. Haarlem 1572-1581

Keren we terug naar Haarlem. De periode 1572-1581 is misschien wel de meest dramatische in de geschiedenis van Haarlem geweest. Belangrijke gebeurtenissen volgden elkaar in snel tempo op. We noemen er enkele.

Nadat veel steden waren overgegaan naar de Prins ondernamen de Spanjaarden een strafexpeditie tegen deze opstandige steden. Na de uitmoording van Zutphen en Naarden was in december 1572 Haarlem aan de beurt en begon

Gezicht op het Huis ter Kleef, hoofdkwartier van de Spaanse bevelhebber tijdens het beleg van Haarlem, 1572-1573. Reconstructietekening door Thomas Thomaszoon, ca. 1573.

een beleg dat ruim zeven maanden zou duren. Op 13 juli 1573 werd de overgave getekend. Een plundering werd afgekocht voor 240.000 gulden. In 1574 voltrok zich, na het beleg, een tweede ramp. In Haarlem brak de pest uit waardoor naar schatting 20% van de bevolking omkwam. Twee jaar later trof een derde ramp de Spaarnestad. Op 23 oktober 1576 verwoestte een grote brand een flink deel van de stad.

Op 8 november 1576 sloten de zeventien opstandige gewesten een onderling verdrag – de Pacificatie van Gent – waarbij werd vastgesteld dat partijen vonden dat de Spanjaarden moesten vertrekken. Daarnaast werd Willem van Oranje als stadhouder erkend. Ten slotte werd bepaald dat er een amnestieregeling voor opstandelingen moest komen.

Haarlem, dat nog een Spaansgezinde vroedschap had, deed hier met onder andere Amsterdam nog niet aan mee. Haarlem ging pas enkele maanden later voorgoed over naar de zijde van de Prins. Dit werd op 22 januari 1577 in het Satisfactieverdrag van Veere tussen de Staten van Holland en de stad Haarlem geregeld. Bepaald werd dat het Haarlemse stadsbestuur voorlopig ongewijzigd zou blijven, dat de rooms-katholieke godsdienst vrij mocht worden uitgeoefend en dat de Prins van Oranje alle geestelijke goederen, kloosters en kloosterlingen onder zijn bescherming zou nemen. Eén kerk, de Bakenesserkerk, zou aan de hervormden worden overgedragen. Hiermee was Haarlem de enige stad in Holland die een zogenoemde religievrede kende. Op 1 maart 1577 vertrok de Spaanse bezetting uit de stad.

Sacramentsdag (29 mei) 1578 is een zwarte dag in de geschiedenis van de stad, de zogenaamde ‘Haarlemse Noon’. De ‘noon’ is een aanduiding van een deel van de dag en wel het negende uur, circa drie uur in de namiddag. Terwijl de Bavokerk vol gelovigen was, drongen oproerige soldaten de kerk binnen en sloegen ze aan het plunderen. In de chaos raakten een aantal kerkgangers en tien priesters gewond en werd een priester gedood. Daarna werden enkele kerken en kloosters geplunderd. Zo kreeg Haarlem toch nog een eigen, verlate ‘Beeldenstorm’.

In september 1578 werd de Bavokerk, die sinds 29 mei gesloten was, voor de hervormde godsdienst ingericht en door een hervormd predikant ingewijd, dit ondanks protesten van katholieke burgers. Op 4 september werd er de eerste

Smeekebede van de Haarlemse burgerij aan Willem van Oranje om financiële steun na het beleg. Gravure door Hendrik Goltzius naar een idee van Coornhert, 1578.

De afgebeelde scène is een allegorie waarbij de uitgebeelde personages herkenbaar zijn door de toegevoegde namen en hun uitspraken in de banderollen. De Prins van Oranje treedt met uitgestoken hand de knielende vrouw tegemoet die de Haarlemse burgerij symboliseert en die letterlijk een zware last op de schouders draagt. Burgerij gaat vergezeld door Rampspoed, een vrouw in gescheurde kleren, die Burgerij met ijzeren kettingen gevangen houdt. De twee teksten onderaan omschrijven de klaagrede van Burgerij, die ook namens het Haarlemse stadsbestuur spreekt. Zij vertelt dat de stad letterlijk en figuurlijk in de as ligt, geteisterd als ze is door oorlog, honger, epidemieën, schulden, armoede en brandstichting. Vijf andere personificaties sluiten zich bij haar klacht aan, ieder met een eigen tekst op een banderol.

hervormde kerkdienst gehouden. Op 1 januari 1579 hield volgens een besluit van de Staten van Holland het bisdom Haarlem op te bestaan. Op 9 februari 1579 werden ten overstaan van de Haarlemse magistraat tien Haarlemse kerken, kloosters en kapellen in het openbaar voor sloop verkocht. Dit ondanks het feit dat de religievrede formeel nog van kracht was.

Confiscatie

Op 24 april 1581 bereikte Haarlem met de Prins van Oranje en de Staten van Holland een voor de stad uiterst belangrijk akkoord, dat gedeeltelijk een nadere uitwerking was van een besluit van de Staten van 23 mei 1577. Het akkoord had de volgende inhoud. Als vergoeding voor de tijdens het beleg geleden schade kreeg de stad de bezittingen van alle Haarlemse kerken, kloosters, geestelijke instellingen en broederschappen toegewezen. Alle kloosters dienden, op straffe van gijzeling, een inventaris van hun goederen in te leveren. In feite kwam dit neer op een confiscatie, zonder veel rechtsgrond. In het akkoord was een voor Haarlem buitengewoon gunstige maatregel opgenomen. Haarlem was voor een periode van drie jaar geheel vrijgesteld van alle landelijke belastingen, accijnzen en omslagen. De stad kreeg ook een schadevergoeding van f 200.000,-. De religievrede werd opgeheven, de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

Alleen het machtige Jansklooster met al zijn bezittingen verviel niet aan de stad. Deze uitzonderingspositie werd in een afzonderlijke akte vastgelegd, die dezelfde dag, 24 april, werd ondertekend. En daarmee was de godsdienstige omwenteling in Haarlem een feit.

Het stadsbestuur van Haarlem slaagde erin in veertig jaar de stad weer op te bouwen en tot nieuwe bloei te brengen. De hervormde kerk kreeg de status van publieke kerk en het monopolie op het openlijk vieren van de eredienst. Het werd ook de enige kerk die door de stedelijke overheid financieel werd ondersteund. De katholieken gingen behoren tot wat genoemd werd de 'gedoogde', 'getolereerde' of 'gepermitteerde' godsdiensten. Dit gold in het algemeen ook voor bijvoorbeeld doopsgezinden, remonstranten en lutheranen. Zij waren veroordeeld tot een godsdienstig leven in schuikerken.

Een groot succes bleek de Reformatie aanvankelijk in Haarlem niet. Veertig jaar later, in 1620 – Haarlem telde toen 40.000 inwoners – was slechts 20% van de bevolking gereformeerd. Een in 1586 gestichte Waalse kerk, een Frans-talige versie van de gereformeerde kerk, had 2% van de bevolking tot lidmaat. 14% was doopsgezind, ca. 12% katholiek en 1-2% Lutheraan. Ongeveer de helft van de bevolking was dus geen lidmaat van een specifieke geloofsrichting. Dat wil niet zeggen dat dit onkerkelijken of zelfs atheïsten waren. Het is beter te spreken van ongebondenen. Een minderheid van 22% had zichzelf dus sterk bevoorrecht. Het was een tijd van grote onverdraagzaamheid. De gereformeerde predikant Ampzing noemde het katholicisme ‘de grootste afgoderij ter wereld’, en doopsgezinden ‘opgegraven dreck van ’t oude ketter-smeer’. En zo was de intolerantie en het machtsmisbruik van de katholieken van voor de Reformatie, vervangen door intolerantie en machtsmisbruik van de gereformeerden.

II. Adviseur van Willem van Oranje 1565-1567

Na dit drieluik-intermezzo: Reformatie, Opstand, Haarlem, keren we terug naar Coornhert, stadssecretaris van Haarlem sinds 1564. In die functie maakte Coornhert in 1564 veel dienstreizen naar Leeuwarden, Den Haag, Leiden en Amsterdam, vanwege allerlei – zeker in het licht van de eeuwigheid weinig interessante – stedelijke kwesties.

Zijn loopbaan was tot dan toe heel gevarieerd geweest, maar niet spectaculair. Hij was ongetwijfeld een bekende Haarlemmer, met een goed netwerk in de wereld van cultuur en kunsten, van boeken en drukken en van het stadsbestuur en de ambtelijke adviseurs op het stadhuis. Hij had al enkele kleinere publicaties op zijn naam staan, naast zijn vertalingen van Cicero, Seneca, Homerus en Boccaccio. Hij verkeerde in geleerde kringen door zijn vriendschap met o.a. Hadrianus Iunius, oud-rector van de Latijnse School, stadsgeneesheer en schrijver. Ook met Cornelius Schoneaus, de vermaarde toneelschrijver en rector van de Latijnse School van 1574 tot 1609, had Coornhert contact. Deze leverde hem regelmatig verzen voor bij zijn prenten. Met het Voorspel tot de Opstand en met landelijke (politieke) kwesties had Coornhert zich nooit bezig gehouden. Zijn belangrijkste contact op dat gebied was Hendrik van

Brederode, de stiefzoon van zijn schoonzus. Deze was met Willem van Oranje een van de leiders van de Opstand.

Op 13 en 14 september 1565 bezocht de Prins met hertog Willem van Kleef Haarlem en daarbij ontmoette Coornhert Willem van Oranje voor het eerst. De maanden daarna werd Coornhert steeds nauwer betrokken bij de stedelijke activiteiten tegen het Spaans bewind.

Hij krijgt intensief contact met de Prins en fungeert in de praktijk als liaison met de Brederodes. We kunnen spreken van een enorme wending in Coornherts loopbaan. Hij kwam ineens midden in het politieke machtscentrum. Regelmatig vindt er op het Haarlemse stadhuis politiek en bestuurlijk overleg plaats van de Prins of Hendrik van Brederode met burgemeesters van Haarlem en Coornhert. Ook voert Coornhert verschillende keren overleg met Hendrik van Brederode op het Huis ter Kleef. Hieronder een paar voorbeelden van deze contacten.

In februari 1566 reist Coornhert naar Breda voor overleg met de Prins. Ze spreken onder andere over kettervervolgingen. De Prins stelt Coornhert voor bij hem in dienst te treden, maar dat wijst deze af, vermoedelijk omdat Coornhert wel wist dat hij een slechte naam bij de gereformeerden had en dat dit hem in zijn functioneren zou belemmeren.

In mei 1566 wil Brederode in Haarlem handtekeningen van Haarlemse stadsbestuurders verzamelen als adhesiebetuiging aan het Smeekschrift der Edelen. Daar zijn burgemeesters op tegen en ze dragen Coornhert op Brederode zover te krijgen dat deze daarvan afziet. Coornhert probeert dat tijdens een diner, maar Brederode raakt zo dronken dat er met hem niet te praten valt. Uiteindelijk lukt het Coornhert Brederode te overreden. Gezien het karakter van laatstgenoemde een niet geringe prestatie. Kort daarop reizen burgemeester Van Duvenvoirde en Coornhert naar Brussel om de Prins op de hoogte te stellen van de gebeurtenissen rond Brederode en van hem te horen of het Haarlemse stadsbestuur in deze goed had gehandeld. Uit een verslag dat Coornhert over dit gesprek aan de vroedschap van Haarlem uitbracht, blijkt dat de Prins vond dat Haarlem voorzichtig en juist had gehandeld en dat hij het op prijs stelde rechtstreeks te zijn geïnformeerd, voordat dit hem via via ter ore was gekomen. Coornhert en Van

Willem van Oranje, de
leider van de Opstand.
Schilderij door
Adriaen Thomaszoon
Key, ca. 1579.

Hendrik van Brederode (1531-1568), de Grote Geus, een van de leiders van de Opstand, stiefzoon van Coornherts schoonzus.

Duvenvoirde hadden blijkbaar heel open met de Prins gesproken, want er was ook ter tafel gekomen dat het een hachelijke zaak ('periculose zaicke) is om over 'grote heren' (bedoeld is natuurlijk Brederode) iets te zeggen dat men niet zeker weet en niet kan bewijzen.

Een probleem dat ook in Haarlem gaat spelen is dat van de hagepreken. De eerste wordt op 21 juli in Overveen gehouden, de volgende dag is er weer een

openbare prediking. Coornhert klimt op de toren van het stadhuis en ziet in Overveen 'grimmelingen van volck'. Er is heel wat publiek. Latere schrijvers spreken van driehonderd mensen, anderen zelfs van vijfduizend. De volgende dag komt er een schrijven van de Prins met het bevel de predikanten te arresteren maar zonder opschudding te veroorzaken. Dat ziet het stadsbestuur niet zitten. Omdat Overveen onder het baljuwschap van Brederode valt, wordt Coornhert naar Vianen gezonden voor overleg met Hendrik van Brederode om de ongeoorloofde bijeenkomsten tegen te houden. Coornhert keert naar Haarlem terug en dan breekt vanuit het Zuiden de Beeldenstorm los. Met goedkeuring van de geestelijken wordt de Sint-Bavo gesloten, voor andere kerken worden veiligheidsmaatregelen genomen, waarbij Coornhert zich zeer voortvarend betoont. Kostbaarheden van het Ceciliaklooster – zijn burens – neemt hij in zijn eigen huis in bewaring. Coornhert en de pensionaris Van Alckemade worden op lie-den afgestuurd van wie men vermoedde dat ze zich met plunderingen zouden inlaten om hen te bewegen uit de stad te vertrekken. Met

burgemeester Van der Laen krijgen ze de zaak goed onder controle. Coornhert verklaart later dat hij in alle bescheidenheid een zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het feit dat Haarlem geen Beeldenstorm, geen plunderingen en geen rellen heeft gehad.

Een maand later reisde Coornhert naar Antwerpen om aan de Prins namens het stadsbestuur voor te stellen toestemming te verlenen dat gereformeerden in de Haarlemmer Hout een noodkerk mochten bouwen. Die toestemming komt er en de 'geuzenschuur' op de Baan wordt gebouwd.

Van 21 tot en met 24 januari 1567 was Willem van Oranje in Haarlem. In het huis van een zoon van een van de burgemeesters vindt een belangrijk overleg plaats met de Prins. Aanwezig zijn drie schepenen, drie burgemeesters, onder wie Nicolaas van der Laen, de pensionaris mr. Cornelis van Alkemade en stadssecretaris Coornhert. Onderwerp is de vraag hoe het stadsbestuur zou moeten handelen ten aanzien van de nieuwe religie en de noodkerk op de Baan waar de gereformeerden bijeenkomen. Om onrust te voorkomen en om te vermijden dat de gereformeerden een katholieke kapel of kerk gaan bezetten, wordt op advies van de Prins besloten dat de noodkerk mag blijven.

Coornhert, zo mogen we wel stellen, heeft in die tijd zo vaak overleg met de Prins en met Brederode gehad, dat hij de politiek van de Prins mede heeft bepaald. De politieke hoogtijdagen van Coornhert zouden echter van korte duur blijken.

12. Gevangenis en ballingschap 1567-1577

In de eerste maanden van 1567 gaat er veel mis voor de opstandelingen. De Prins wijkt uit naar de Dillenburg en ook Brederode gaat naar Duitsland. In een sfeer van paniek neemt Coornhert op 30 april ontslag als stadssecretaris en vlucht richting Duitsland. Hij blijft hangen in Deventer en Emmerik, waar hij een brief krijgt van Willem van Oranje, geadresseerd aan *mynen lieven beminden N. Volckardt, Secretaris der Stede van Haarlem*. In mei heeft Coornhert in Siegen op de Dillenburg, het stamslot van de Oranjes, een overleg met Willem van Oranje. Op 20 juli is hij weer in Haarlem. Maar op 14 september wordt hij op bevel van Bossu, de stadhouder van Holland onder Alva, gevangen genomen en in Den Haag in de Voorpoort, tegenwoordig spreken we van De Gevangendoor, opge-

sloten. Hij wordt uitgebreid verhoord en het proces tegen hem sleept zich voort. Zelfs in de gevangenis schrijft de niet te stuiten Coornhert nog een aantal trakta-ten. Hij krijgt op erewoord bewegingsvrijheid, maar breekt zijn belofte en vlucht in juni 1568, geholpen door zijn neef Artus van Brederode, naar Duitsland, waar hij eerst in Keulen verblijft en daarna in het gebied Kleef en Berg van de tolerante hertog Willem van Gulick. Eerst in Gogh, dan in Wesel, dan korte tijd in een heel andere streek, bij zijn broer Frans in Emden, en dan langere tijd in Xanten. Hij was inmiddels door de Bloedraad bij verstek veroordeeld tot verbanning en verbeurdverklaring van al zijn goederen. Na vier jaar is hij in september 1572 weer terug in Holland.

Op voorspraak van Willem van Oranje wordt Coornhert secretaris van de vrije vergadering van de Staten van Holland. Hij krijgt opdracht om een rapport op te stellen over de wreedheden van Lumey, admiraal van de watergeuzen. Deze verwacht dat het rapport zeer ongunstig voor hem zal uitpakken en geeft opdracht Coornhert te vermoorden. Om aan een moordaanslag te ontkomen, kan Coornhert niet veel anders doen dan weer te vluchten. Begin december 1572 woont hij weer in Xanten. Het beleg van Haarlem (11 december 1572-13 juli 1573) maakt hij niet mee. Coornhert voorziet in zijn levensonderhoud door het maken van prenten.

In juni 1574 kondigt de nieuwe Spaanse landvoogd Requesens een 'Generaal Pardon' af. Vijftig ballingen worden hiervan uitgesloten, onder wie Coornhert. In wanhoop schrijft Coornhert een nogal onwaarachtig verzoekschrift aan Filips II om naar huis te mogen terugkeren, maar dat wordt uiteraard afgewezen. In november 1576 werd de Pacificatie van Gent gesloten, een flink politiek succes voor Willem van Oranje en een zegen voor Coornhert, want die kon eindelijk naar huis. In januari 1577 was hij in Zeeland waar hij in Veere een gesprek met Willem van Oranje had, die hem een hoge functie aanbod, welke weten we niet. Waarschijnlijk weigerde Coornhert omdat hij voorzag niets goeds te kunnen uitrichten door de tegenwerking van de gereformeerden. En daarmee was zijn politieke en bestuurlijke loopbaan definitief ten einde.

13. Weer in Haarlem 1577-1585

In maart 1577 komen Dirck en Neeltje Coornhert weer in Haarlem. Ze betrekken en herstellen hun woning in de Jansstraat, die het beleg heeft overleefd, maar die totaal verwaarloosd en vervallen is. Enkele handwerkslieden begrootten de schade op *vyfhondert ponden te 40 grooten vlaems 't pont*. Coornhert hervat zijn werkzaamheden als notaris, maar gaat zich vooral wijden aan zijn strijd voor godsdienstvrijheid en tegen allerlei dogma's. Hij organiseert vier openbare debatten, zogenaamde disputaties, met allerlei instanties, geleerden en predikanten in Delft (1578), Leiden (1578), Haarlem (1579) en Den Haag (1583). Dat wordt hem niet in dank afgenomen en zijn leven wordt hem zeer lastig gemaakt. Hij krijgt het verbod om Calvijn te citeren en later zelfs het verbod tot publicatie van godsdienstige teksten.

Hij heeft een tomeloze energie, bruist in al zijn veelzijdigheid van de activiteiten, publiceert veel (alleen al in 1582 twaalf geschriften) en komt altijd tijd te kort.

Hier stond het woonhuis van Coornhert, nu Jansstraat 46.

In 1584 wordt zijn vriend en beschermer Willem van Oranje vermoord. Datzelfde jaar overlijdt zijn echtgenote Neeltje, na een gelukkig huwelijk van 45 jaar, dat kinderloos was gebleven. Aan een vriend schreef hij: *Mach schoonheyt (soo haer jeught was) deugdelijcheyt (soo haer bejaertheyt was) ende vriendelijckheyt, soo al haer leven was, een mens harte trecken tot liefde, soo behoorde mijn harte haer lief te hebben. Dat is oock so gheweest.*

In 1585 voelt Coornhert zich door de calvinisten zo bedreigd vanwege de vijandige en haatdragende kritiek op een kort tevoren door hem gepubliceerde verhandeling *Hemelwerck*, dat hij in augustus weer naar Duitsland vertrekt om gevangenschap hier te ontgaan. In Emden rondt hij zijn belangrijkste werk af: *Zedekunst dat is Wellevenskunste*. In juli 1586 keert hij naar Haarlem terug. In totaal heeft Coornhert zo'n negenenhalf jaar van zijn leven in Duitsland in ballingschap doorgebracht.

▲▲ Ceciliasteeg. Hier kocht Coornhert in 1641 een woning. Ca. 1545 verhuisde hij naar Grote Markt 10.

▲ Morinnesteeg. Hier was de ingang naar het Ceciliaklooster, gelegen op de hoek Ceciliasteeg/Morinnesteeg. Dirck en Neeltje Coornhert waren de achterburen van dit klooster.

► Nabij de hoek Jansstraat/Ceciliasteeg (linksboven) was van 1561 tot 1586 het huis van Coornhert.

De Jansstraat (A) en omgeving nabij de Janskerk (nr. 11). Rechts de Grote of St.-Bavokerk. Plattegrond (detail) door P. Wils, 1646. Coornhert en zijn vrouw woonden van 1641 tot ca. 1645 in de Ceciliasteeg (B). In 1561 werd Coornhert eigenaar van een huis waar nu Jansstraat 46 staat. Zie pijl. Hier woonde hij met zijn vrouw Neeltje tot haar overlijden in 1584. Daarna woonde hij hier nog twee jaar alleen. Hij verkocht het pand in 1586. De ingang van het Ceciliaklooster, de bureu van de Coornherts, lag in de Morinnesteeg (C).

Titelblad van deel I van de verzamelde *Wercken* van Coornhert in drie foliodelen door Jacob Colom, 1630.

15. Coornherts denkbeelden

Zijn ethische denkbeelden over de weg van de mens naar deugdzaamheid en volmaaktheid en zijn opvattingen over godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid heeft Coornhert in vele tientallen geschriften en pamfletten, toneelstukken en gedichten vastgelegd, veelal in een fraai en onberispelijk Nederlands. En natuurlijk ook in zijn prenten.

De volmaakbare mens

De kern van het denken van Coornhert is zijn volmaakbaarheidsleer of perfectisme. Deze houdt in dat mensen niet geboren zijn in zonde, maar in goedheid. Zij zijn niet voorbestemd tot eeuwige zaligheid of verdoemenis, maar kunnen door eigen toedoen en Gods genade op aarde een goed en ‘volmaakt’ mens worden. Ze hebben de vrije wil voor het goede te kiezen.

Coornhert wijst ook de weg naar die ‘volmaaktheid’. Ieder mens moet moeite doen om te weten te komen wat hij nodig heeft om goed te leven. Kennis en zelfkennis en weten wat je niet weet, zijn het kenmerk van de ware wijsheid, aldus Coornhert. Bezit je die, dan kan je al je handelen toetsen aan wat hij de gouden regel noemt: behandel je medemens zoals jezelf behandeld wil worden, met andere woorden: heb je naaste lief zoals jezelf. Aldus kan de mens geleidelijk deugdzaam en volmaakt worden. Coornhert vatte dit alles samen in een tweede lijfspreuk *Weet of rust*. Als je de kennis van het goede hebt, dan kan je voor het goede kiezen; heb je die kennis niet of nog niet, dan kun je beter afzien van handelen.

Deze visie van Coornhert is volledig in strijd met de leer van de erfzonde en van de predestinatie, het fundament van de leer van Calvijn.

Het idee van de erfzonde stelt dat de mens behept is met een zondige natuur en geneigd tot het kwade. De onvolmaaktheid zou eenieder aangeboren zijn, doordat de eerste mensen zich tegen de wil van God verzetten. Coornhert was ervan overtuigd dat de mens geneigd is tot het goede.

De leer van de predestinatie of voorbeschikking houdt in dat God de mensheid en de individuele mens heeft uitgekozen tot eeuwige heil of bestemd tot eeuwige verdoemenis. Of je als mens goed leeft of niet heeft daarop geen invloed. God

heeft tevoren reeds beschikt. Coornhert verwierp en bestreed deze opvatting, dat de mens al bij de geboorte is voorbeschikt tot eeuwig heil of eeuwige verdoemenis en dat hij daar eigenlijk weinig zelf aan kan veranderen. Hij betoogde juist dat de mens de vrije wil heeft om eraan te werken een goed mens te worden. Hij meende ook dat er in ieder mens een goddelijke kern aanwezig is, een door God geschonken vonk, 'een kleine afglans van zijn goddelijk licht'. Die vonk is de menselijke wil, die vrij is.

We hebben in overeenstemming met de literatuur over Coornhert, de wat moeizame term 'volmaakbaar' gebruikt. Verwant zijn de meer gebruikelijke woorden als 'vervolmaken' (perfectioneren) en 'volmaakt' (perfect, waaraan niets ontbreekt). Van Dale Woordenboek kent het woord 'volmaakbaar' en omschrijft het als 'volmaakt kunnende worden'. Geen fraai Nederlands maar toch wel duidelijk. Vrijer vertaald: de mens kan hier op aarde al een goed en volkomen mens worden.

Vrijheid, gelijkheid, tolerantie

Sterk verbonden met zijn opvattingen over volmaakbaarheid van de mens, waren voor Coornhert drie begrippen die wij zijn kernwaarden willen noemen: vrijheid, gelijkheid en tolerantie. Hier streed hij zijn hele leven voor. Het maakte hem niet uit of gewetensdwang en intolerantie van katholieke of van calvinistische zijde kwamen. Hij bestreed ze!

Het begrip vrijheid vatte Coornhert ruim op: hij streed voor gewetensvrijheid, vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van drukpers. Hij ging uit van de vrije wil van de mens, haatte gewetensdwang en starre dogma's.

Morele en juridische gelijkheid en gelijkwaardigheid van mensen vormden voor Coornhert de basis voor rechtvaardigheid en gerechtigheid. Mensen dienen elkaar als gelijkwaardig en met respect te behandelen. *Gelijkheid bevredigt*, luidde de spreuk die onderdeel was van zijn merk als notaris.

Tolerantie of verdraagzaamheid is wel Coornherts centrale kernwaarde. Hij leefde in een uiterst intolerante tijd, waarin geloofsrichtingen in een felle strijd

met elkaar gewikkeld waren. Coornhert meende dat tolerantie een absolute voorwaarde was om tot een redelijke en rechtvaardige samenleving te komen. Hij vond dat verdraagzaamheid de leidende gedachte bij de Opstand was of zou moeten zijn.

Vrijheid, gelijkheid en tolerantie hebben natuurlijk een hoge mate van onderlinge samenhang: de vrijheid die ik wil hebben/nemen/krijgen om denkbeelden te uiten en als ik dat wil deze na te streven, moet ik natuurlijk ook aan de ander gunnen. Die ander moet ik dan in ieder geval als een gelijke zien en behandelen. Wanneer de ander denkbeelden uit of nastreeft die mij zeer onwelgevallig zijn, is mijn belangrijkste houding: verdraagzaamheid. Want mijn eventuele intolerantie zou in feite de onvrijheid voor de ander betekenen. Van de drie begrippen lijkt tolerantie de kern. Wie werkelijk verdraagzaam is, gunt de ander vrijheid van denken en dat kan alleen als je de ander als je gelijke ziet.

De centrale idee van de volmaakbare mens en zijn strijd voor vrijheid, gelijkwaardigheid en tolerantie, bracht Coornhert zijn hele leven in conflict met de calvinisten, die hem een ketter en libertijn of vrijdenker noemden. Maar ook op de machtspolitiek en wanpraktijken van de katholieke kerk had Coornhert veel kritiek. Van de kerk als institutie moest hij niets hebben. Een gelovig mens heeft geen priesters nodig, vond hij. Uiterlijke vormen van de

Portret (zelfportret?) van Coornhert, in een exemplaar van een van zijn boeken. Tekening, na 1585.

godsdienst hadden naar zijn oordeel alleen waarde als voorbereiding op het ware innerlijke geloven.

En zo maakte hij zich weinig geliefd bij de calvinisten én bij de katholieken. Hij werd van geen van beide kerken een held of een belangrijk leraar. Misschien is dat wel de reden dat Coornhert lang is ondergewaardeerd en relatief onbekend is. Een andere belangrijke reden is dat Coornhert alleen in de volkstaal wilde schrijven. Buitenlandse geleerden hadden daardoor niet of nauwelijks toegang tot zijn werken.

Toch heeft Coornhert wel degelijk invloed uitgeoefend, bijvoorbeeld op filosofen als Descartes en Spinoza en op natuurwetenschappers als Drebbel, Beeckman en Newton. Ook zijn invloed op de dichter en filosoof Hendrik Spiegel, op de dichter en toneelschrijver Gerbrand Bredero en op de Amsterdamse rederijderskamer *In Liefde Bloeiende* – waarvan Coornhert lid was – is groot geweest. Er zijn verschillende overeenkomsten tussen de hierboven geschetste opvattingen van Coornhert over volmaakbaarheid en die van de Rozenkruisers. Ook de Amsterdams-Haarlemse schilder en vrijdenker Torrentius, die in het stadhuis van Haarlem vanwege zijn opvattingen en levenswijze gruwelijk werd gemarteld en veroordeeld tot twintig jaar tuchthuis, is door Coornherts ideeën beïnvloed.

Boeventucht

Coornhert had ook een aantal vernieuwende ideeën op het gebied van criminaliteit en het bestraffen van misdadigers. Hierbij speelden ook sterk motieven van bestrijding van bedelarij, armoede en lediggang. Lijfstraffen vond hij onwenselijk. Straffen moesten gericht zijn op de geestelijke verbetering van criminelen door hen nuttige arbeid te laten verrichten of een vak te laten leren. Mede onder invloed van deze opvattingen kwamen er tuchthuizen waar de gevangenen zich o.a. bezig hielden met spinnen en het raspen van hardhout ten behoeve van de verfindustrie. De eerste gevangenis in deze moderne betekenis: vrijheidsberoving in combinatie met gedwongen arbeid, stond in Amsterdam. De vroedschap had in 1589 daartoe een principebesluit geno-

men. Hendrik Spiegel, wiens broer Jan lid was van de vroedschap, had een rapport over het stichten van een tuchthuis geschreven, waarbij hij gebruik had gemaakt van aantekeningen van zijn goede vriend Coornhert. Spiegels voorstel werd aanvaard en in 1595 arriveerden de eerste twaalf bewoners van het nieuwe tuchthuis. Snel volgden tuchthuizen in enkele andere steden waaronder in 1609 Haarlem. Aan deze eerste ‘humanisering’ van het strafrecht is blijvend de naam van Coornhert verbonden. De vraag is of dat helemaal terecht is. Hoe ‘modern’ Coornhert ook op andere gebieden was, ten aanzien van straffen was hij toch ook een kind van zijn tijd. ‘Ongheneselijcke schelmen’, die toch niet vatbaar waren voor geestelijke verbetering, wilde hij keihard straffen. Zijn ideeën over criminaliteit en straffen tekende Coornhert op toen hij in 1567 zelf opgesloten zat in de Gevangendoor. Pas veel later, in 1587, gaf hij het uit onder de titel *Boeventucht*.

Een vereniging voor strafrechtsvernieuwing die in 1971 werd opgericht draagt de naam Coornhert-Liga. Sinds 1999 leidt deze vereniging een slapend bestaan.

Het Haarlemse Tuchthuis, tevens Armenhuis dateert uit 1609. Het werd in 1907 gesloopt. De oude toegangspoort heeft een plek in het Frans Hals Museum gekregen. De eerste tuchthuizen, met gedwongen arbeid voor de gevangenen, zijn rond 1600 gebouwd onder invloed van humanistische denkbeelden van o.a. Coornhert.

16. Een multi-talent

Coornhert kunnen we gerust een ‘homo universalis’ noemen, iemand die begaafd is op vele terreinen van wetenschap en kunst, een multi-talent naar geest en lichaam. Dit is een renaissance-ideaal, dat overigens zijn wortels heeft in het vormings- en opvoedingsideaal van de oude Grieken, de paideia. Leonardo da Vinci is een schoolvoorbeeld van een homo universalis, maar ook bijvoorbeeld Constantijn Huygens.

Een aantal talenten van Coornhert is in dit boekje nader beschreven. Enkele nog niet genoemde gebieden waarop hij werkzaam was, stippen we hier aan.

Toneelschrijver

Coornhert schreef tien toneelspelen, die veel betoog en weinig handeling bevatten en allemaal werken met allegorieën, personificaties van begrippen en menselijke eigenschappen. Het grote thema is de volmaakbaarheid. Het hoofddoel van de toneelstukken is de mensen een les mee te geven.

Dichter

Coornhert was een dichter van formaat. In zijn *Liedboek* (1582) staan zo'n honderd gedichten, vele andere staan verspreid in zijn verzameld werk, nog meer zijn verloren gegaan. Tot ongeveer zijn dertigste heeft hij wat liefdesgedichten geschreven, maar daarna is het met de lichtvoetigheid gedaan en richt de 'ernstige moralist zich indringend tot zijn medemensen, waarschuwend, lerend, straffend en troostend'.

Musicus

Coornhert speelde uitstekend fluit, luit en klavecimbel. Veel van zijn gedichten schreef hij op bestaande melodieën, die hij met zorg uitkoos. In het *Liedboek* zelf staan geen muzieknoten maar alleen melodie-aanwijzingen. Het muzikale gehalte van de melodieën is hoog. Veel van de gedichten/liederen van Coornhert hebben autobiografische elementen. Er zijn een paar amoureuze liederen waarvan wel is gezegd dat ze gaan over Anna, de zus van de echtgenote van Coornhert, op wie Coornhert verliefd zou zijn geweest. Dat lijkt

gezien de leeftijd van Anna heel onwaarschijnlijk maar de liederen zijn er niet minder mooi om. Veel liederen zijn ernstiger van toon en gaan bijvoorbeeld over de wreedheid van de Inquisitie, over anti-roomse sentimenten en over het belang van verdraagzaamheid.

17. Coornhert: schrijver van het Wilhelmus?

Het Wilhelmus wordt wel beschouwd als het oudste volkslied ter wereld.

Het is een geuzenlied uit de Tachtigjarige Oorlog op de melodie van een Frans spotlied dat werd gezongen door de Hugenoten tijdens het beleg van Chartres in 1568. De oudst bekende gedrukte versie van het Wilhelmus is te vinden in een geuzenliedboekje uit 1576. Het lied kreeg een plaats in allerlei geuzenliedboeken, maar werd pas echt populair doordat het werd opgenomen in de veelgebruikte liedbundel *Valerius Gedenckklanck* uit 1626.

Toen het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 werd gesticht, was er behoefte aan een volkslied om de nationale eenheid te bevorderen. Het Wilhelmus werd ongeschikt geacht omdat het in de achttiende eeuw een lied van de Oranjegezinden was en ook omdat onze zuiderburen, die toen onderdeel uitmaakten van het Koninkrijk het als een wel heel sterk calvinistisch lied konden beschouwen. Er werd een prijsvraag uitgeschreven, die werd gewonnen door de dichter Hendrik Tollens, met het lied 'Wien Neêrlands bloed'. Tijdens de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 werd het Wilhelmus gespeeld. Het werd daarna het officiële volkslied, tot in 1932 de regering, op aandringen van koningin Wilhelmina, besloot dat het Wilhelmus onze nationale hymne zou worden. Het Wilhelmus is vermoedelijk het langste volkslied ter wereld en telt vijftien coupletten. De beginletters van de coupletten vormen samen de naam WILLEM VAN NASSOV.

Afbeelding uit een boek (1618) van de Vlaming Willem de Gortter (1585-1637) met de tekst van het Wilhelmus.

Philips (van) Marnix,
heer van Sint-
Aldegonde. Gravure
van Hendrik Hondius,
1599.

Coornhert, Marnix of ...?

Als schrijver, of beter gezegd dichter van het Wilhelmus wordt al vanaf het begin van de zeventiende eeuw regelmatig de naam Coornhert genoemd, als eerste door Hugo de Groot. Coornhert voldoet in ieder geval aan de vijf punten die hierboven zijn aangeduid. Sommige auteurs zijn voorzichtig met hun conclusies over zijn auteurschap, anderen menen met grote stelligheid dat Coornhert de schrijver was.

Wie de tekst van het Wilhelmus schreef is een vraag die al lang de gemoederen bezighoudt. De dichter heeft zichzelf nooit als zodanig bekendgemaakt – waarom is een raadsel – en bronnen uit de tijd waarin het ontstaan is, noemen de naam niet. Vast staat wel dat de tekst na de slag bij Heiligerlee op 23 april 1568 moet zijn ontstaan, want die wordt in het lied genoemd. De inname van Den Briel op 1 april 1572, het eerste grote succes in de Opstand, komt er niet in voor, zodat mag worden aangenomen dat het van daarvoor dateert, hoewel er niet lang geleden ook is gesteld dat het lied zou zijn ontstaan in Haarlem in december 1572, tijdens of vlak voor het beleg. Op grond van de tekst wordt verondersteld dat het iemand uit de omgeving van de Prins is geweest, die zijn gedachtengoed kende en zich daarin ook zelf kon vinden. Het moet ook iemand zijn geweest die Willem van Oranje zelf een warm hart toedroeg. Waarschijnlijk was de auteur een geschoold dichter, die vermoedelijk enige tijd als balling in Duitsland heeft vertoefd.

Een andere veelgenoemde kandidaat is Filips (van) Marnix, heer van Sint-Aldegonde (540-1598), een overtuigd calvinist, die bij Calvijn in Genève had gestudeerd, schrijver en dichter, diplomaat en belangrijk adviseur van Willem van Oranje. Ook hij voldoet aan de vijf genoemde punten. Ook voor Marnix als auteur geldt dat sommigen daaraan sterk twijfelen. Anderen menen, onder andere op basis van overeenkomsten met een drietal liederen van de hand van Marnix, dat hij de auteur is. Hij heeft in ieder geval de oudste papieren.

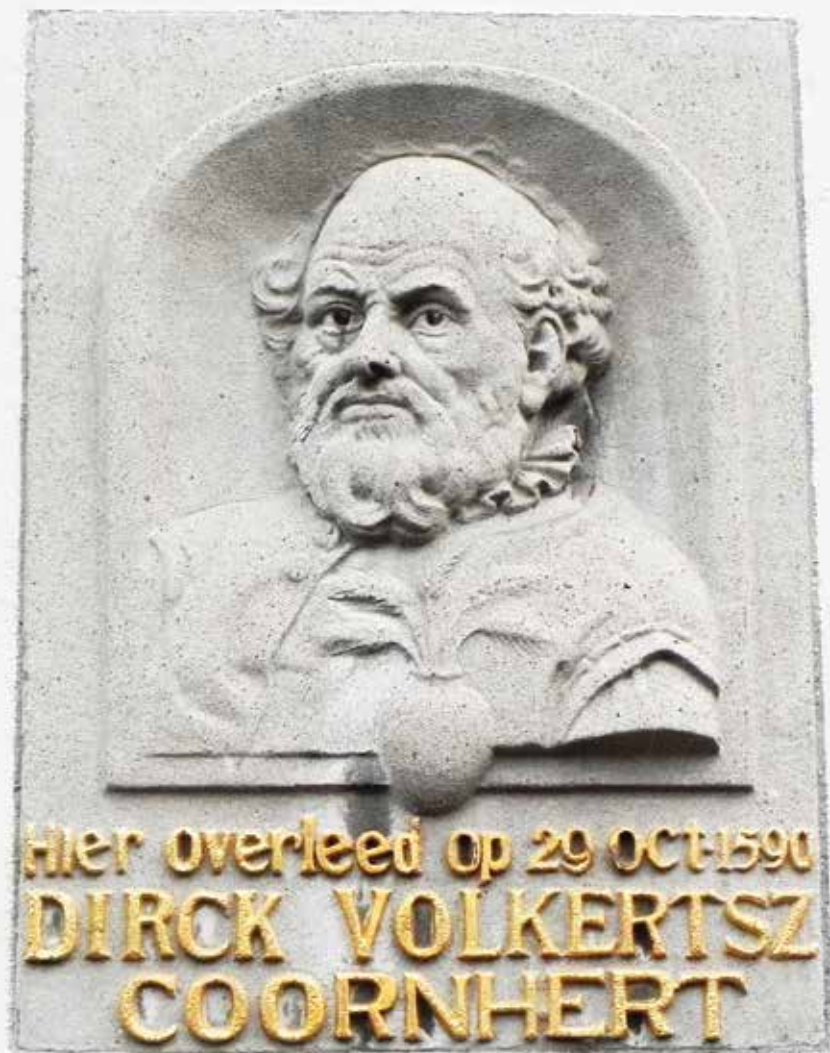
De pennenstrijd over het auteurschap van het *Wilhelmus* wordt tot op de dag van vandaag gevoerd. Zo werd enkele jaren geleden door onderzoekers werk van een aantal bekende zestiende-eeuwse auteurs wat betreft schrijfstijl vergeleken met het *Wilhelmus*, waarbij vooral werd gelet op kleine, weinig belangrijke woordjes, die onbewust door auteurs worden gehanteerd en dus moeilijk kunnen worden vervalst. Het computerprogramma voor auteursidentificatie wees vervolgens naar Pieter Datheen (ca. 1531-1588), een gereformeerd schrijver, die lang in Duitsland verbleef. De onderzoekers vonden zelf dat ze met deze 'ontdekking de dichter van het *Wilhelmus* op de hielen zaten'. Wij hebben daarover onze twijfels. Datheen was in de periode dat het *Wilhelmus* moet zijn ontstaan niet in Nederland, maar was van 1567 tot 1578 hofpredikant bij de keurvorst van de Palts en daarna vele jaren stadspredikant van Gent. Willem van Oranje heeft hij wel eens ontmoet maar ze kregen een fors meningsverschil omdat Datheen als nogal steile calvinist vond dat een protestante overheid de katholieke godsdienst mocht verbieden en Oranje zich voor godsdienstvrijheid verklaarde. Hoe dit ook zij, het *Wilhelmus* en zijn auteur zijn nog steeds in raadselen gehuld. Wordt ongetwijfeld vervolgd!

Petrus Dathenius ofwel Pieter Datheen (ca. 1531-1588). Vooral bekend om zijn Nederlandstalige berijmingen van de Psalmen. Vanwege een conflict met Willem van Oranje moest hij in 1584 de Nederlanden verlaten.

Gevelsteen (1940)
door Theo van Reijn,
Oosthaven 17, Gouda.

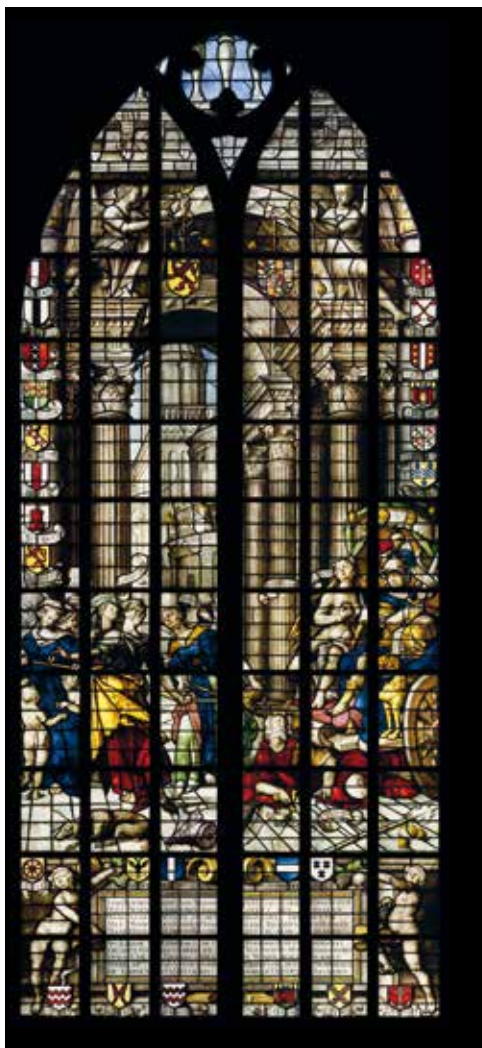
18. Sporen van Coornhert

Amsterdam

Coornhert is geboren en getogen in Amsterdam, waar hij – op één adres – zo'n zestien jaar heeft gewoond. In deze stad herinnert weinig aan hem. Een marmeren plaat met inscriptie in de voorgevel van het huis Warmoesstraat 111 herinnert aan het feit dat hij hier in 1522 is geboren. Zie de afbeelding op pagina 8. In Geuzenveld/Slotermeer is een straat naar hem genoemd.

Oosthaven 17, Gouda.
Hier stond het huis
waar Coornhert woonde
van eind 1588/begin
1589 tot zijn overlijden
op 29 oktober 1590.

Gouda

Coornhert heeft ongeveer twee jaar in Gouda gewoond. Daar zijn nog ten minste zes concrete herinneringen aan hem.

- Coornhert overleed op 29 oktober 1590 en werd op 4 november in de Sint-Jan begraven, in de 'middelkerck', rij 32, 9de graf. Bij de grote restauratie van de kerk (1963-1980) is zijn grafzerk verplaatst naar het noordwestelijke deel van de kerk, bij raam nr. 1. Op de zerk het bijzondere gedicht van Hendrik Spiegel, waarop bij het vernieuwen van de steen of het herstellen van de tekst als sterfdatum 9 oktober is genoteerd, in plaats van 29 oktober.
- In de kerk, nabij de grafsteen bevindt zich een gebrandschilderd glas uit ca. 1596, 'De Triomf van de Vrijheid van Consciëntie', ontwerp van Joachim Wtewael en Adriaan de Vrije. De voorstelling op het glas en de tekst zijn geïnspireerd op Coornherts boek *Synodus van der Conscientien Vryheydt* (1582).
- Oosthaven 17. Hier is sinds 1843 Sociëteit 'de Réunie' gevestigd. Eerder stonden hier drie huizen. In het middelste heeft Coornhert gewoond en is hij overleden. In 1987 is in de voorgevel de gevelsteen geplaatst, die in 1940 in de gevel van Oosthaven 51 was ingemetseld, waarvan men toen meende dat dit het Coornhert-huis was. Dit gebeurde ter gelegenheid van de 350ste sterfdag van Coornhert. De gevelsteen is van de hand van de Haarlemse beeldhouwer Theo van Reijn.

'Triomf van de Vrijheid van Consciëntie'. Gebrandschilderd glas nr. 1, ca. 1596. Onderschrift geïnspireerd op een boek van Coornhert uit 1582. Sint-Janskerk, Gouda.

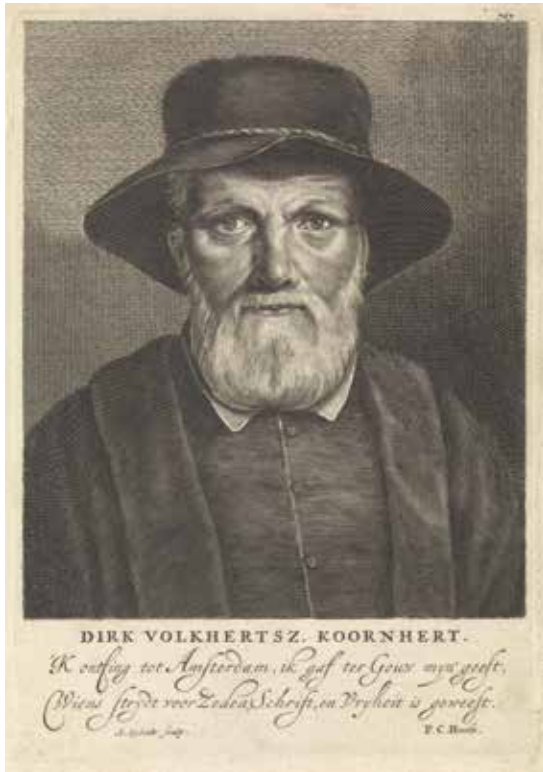
14. De laatste jaren: Haarlem, Delft en Gouda 1586-1590

Eind 1586 verkoopt hij zijn huis in de Jansstraat, waarvan hij 25 jaar eigenaar was geweest, maar dat hem nu ongetwijfeld te groot was geworden. Hij koopt een kleiner huis, waar weten we niet. Coornhert besluit in 1588 een jaar bij zijn vriend Cornelis Boomgaert in Delft te gaan wonen. Maar hij krijgt te horen dat hij daar niet op een verblijfsvergunning hoeft te rekenen. Hij gaat toch. Ruim twee maanden later komt ineens het bevel van het stadsbestuur om Delft binnen 24 uur te verlaten. Coornhert protesteert, waarop de burgemeester dreigt hem op

te laten pakken en gewapender hand de stad uit te laten zetten, waarbij deze magistraat zou hebben gezegd: *we hebben de koning van Spanje weerstaan, dan kunnen we dat ook wel met ene Coornhert.* Het is dan 3 oktober 1588.

Naar Haarlem wil hij niet meer terug en hij kiest Gouda als nieuwe woonplaats, een stad met een tolerant bestuur, een vrijzinnige predikant en woonplaats van Jasper Tournay, die zo'n vijftig werken van Coornhert had gedrukt. Coornhert was er welkom, maar gereformeerden elders vonden Gouda *het rattenest ende den dreckwagen van alle ketterijen.* Wanneer Coornhert precies naar Gouda verhuisde, is niet duidelijk. Het zal begin 1589 zijn geweest. Kort na de verhuizing werd Coornhert ziek, maar in plaats van rustig aan te doen, ontplooidde hij nog een tomeloze energie. Het schreef in vijf weken zijn meest omvangrijke werk *Van de predestinatie* en trad nog in een felle polemiek met Justus Lipsius, een vermaarde Leidse hoogleraar die stelde dat de overheid de publieke uitoefening van één religie moest toestaan en dat tegen andere gelovigen moest worden opgetreden. Coornhert was het hier in het geheel niet mee eens.

Portret van Coornhert.
Gravure door Anthony
Zijlvelt, 1671.

En zo bleef Coornhert tot op het einde trouw aan zichzelf. Een leven van studie: van de bijbel en de klassieken, van de kerkvaders en kerkhervormers als Luther, Calvijn en Menno Simons, maar ook van spiritualisten als Sebastian Franck en van de *Theologia Deutsch*, het belangrijke veertiende-eeuwse boek van een anonieme mysticus. Een leven ook van schrijven en publiceren over theologie, ethiek, filosofie, politiek en vele andere onderwerpen. Een leven vooral ook van debat, van strijd met de pen en het woord, van tegenspraak en argumentatie. Coornhert hield van de strijd voor het goede en tegen het kwade, voor vrijheid en tegen gewetensdwang. Een gepassioneerd man met een missie, zijn hele leven lang, tot het einde.

Coornhert overlijdt op 29 oktober 1590, acht en zestig jaar oud. Een priester komt niet aan zijn sterfbed. Hij wil niet in zijn geboortestad Amsterdam worden begraven en ook niet in Haarlem, waar hij meer dan de helft van zijn leven had gewoond en gewerkt, maar in Gouda, toen de meest liberale stad van Holland. Hij ligt in de Sint-Janskerk begraven. Zijn vriend Hendrik Spiegel dichtte het bijzondere grafschrift.

Bronzen plaquette
(1990) door Eric Claus
aan de zijgevel van het
stadhuis in Gouda.

<i>Nu rust diens lust en vreught was deught en 't waer hoe swaer 't oock viel:</i>	<i>Noch sticht syn dicht gheschrijf maer 't lijf hier bleeft God heef' de ziel.</i>
--	---

- Aan de zijgevel van het stadhuis is in 1990 ter gelegenheid van het 400ste sterfjaar van Coornhert een metalen herinneringsbord geplaatst. Zie afb. op pag. 55.
- In 1947 hernoemde de gemeenteraad het stedelijk gymnasium naar Coornhert. Het Coornhert Gymnasium, Jan van Renesseplein 1, dat zo'n 720 leerlingen telt, is gehuisvest in het gebouw van de Goudse huishoudschool.
- Gouda heeft een Coornhertstraat.

Haarlem

In Haarlem, waar Coornhert circa 38 jaar heeft gewoond en gewerkt, herinnert nog vrij veel aan hem. In het kader van het Coornhertjaar Haarlem 2018 is in het centrum van de stad een wandeling uitgezet, waarbij zeventien met Coornhert verbonden plekken worden aangedaan. Verwezen wordt naar de website: www.coornhertjaarhaarlem2018.nl

Deze wandeling 'In het spoor van Coornhert' vindt u op de pagina's 75 e.v. van dit boekje.

19. Het humanisme maakt school, de actuele betekenis van Coornhert voor het onderwijs - Henk Tameling

Een mens kan alles doen, als hij maar wil

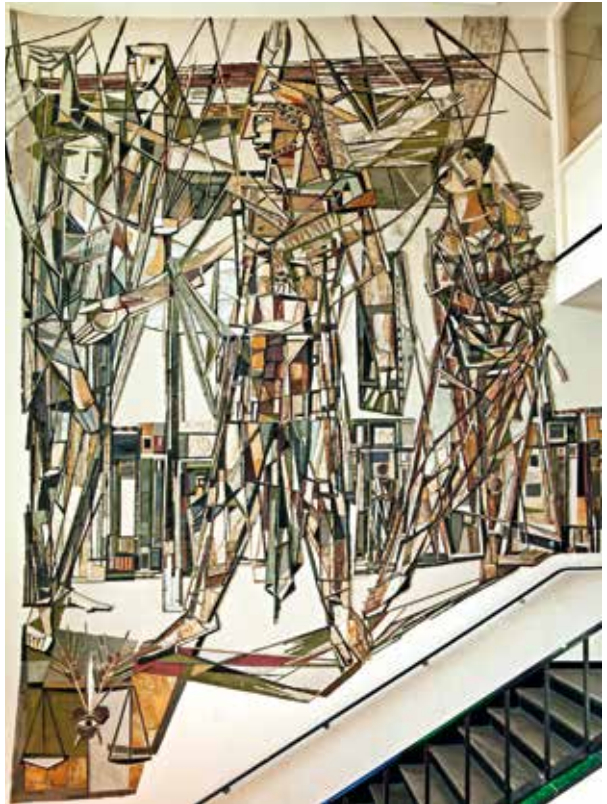
Het Coornhert Lyceum is anno 2018 een bloeiende school met bijna 1800 leerlingen en 160 medewerkers in Haarlem-Zuid. Zeventig jaar geleden – in het schooljaar 1947/48 – koos de gloednieuwe school de naam Coornhert vanwege diens belang als humanist. Met deze naam zijn verleden en heden in een unieke persoon met elkaar verbonden. De ideeën van Coornhert geven inspiratie voor jongeren en volwassenen en kunnen houvast bieden in onzekere en woelige tijden zoals de onze. Zijn gedachtegoed is na vierhonderd jaar verankerd in een

brede school waar duizenden jonge mensen zijn en worden gevormd in hun mens- en wereldbeeld.

Ook Coornhert leefde in onzekere en stormachtige tijden, waarin niet God, maar de mens centraal komt te staan. De tijd van het humanisme, van mensen zoals Erasmus. Een kantelende tijd waarin de ideale mens werd aangeduid met de term *homo universalis*. Een universeel mens, ontwikkeld naar lichaam en geest, onderlegd in vele vakken en op meerdere gebieden creatief. Het is een ideaal dat geïnspireerd is op een uitspraak van de Italiaanse schilder, schrijver, filosoof en architect Leon Battista Alberti (1404-1472) 'een mens kan alles doen, als hij maar wil'. Het is het mensbeeld van de humanisten die met hun opvoedingsprogramma alle mogelijkheden die de mens heeft, tot op een hoog niveau wilden ontplooiën.

Coornhert was zo'n universeel mens, met vele talenten, die hij ontwikkelde en gebruikte. Zijn ideeën over vrijheid, rechtvaardigheid, gelijkheid van alle mensen en verdraagzaamheid zijn nog steeds actueel. Coornhert wilde zelf kunnen beslissen wat hij geloofde en dat niet laten afhangen van een paus, een koning, een priester of een dominee. Mensen moesten elkaar niet veroordelen, bestraffen of ter dood brengen vanwege hun religie.

Wandplastiek (1961, afm. 3 x 6 m.) door Levinus Tollenaar over Heracles, met linksonder het notarismerk van Coornhert: een weegschaal als symbool voor gelijkheid, basis voor gerechtigheid. Bevindt zich in het Coornhert Lyceum.

Beeld in brons (1987)
van Coornhert door Jan
van Borssum Buisman.
Bevindt zich in het
Coornhert Lyceum.

Coornhert was ervan overtuigd dat de mens van nature goed is. Met Gods hulp zouden mensen zelfs al tijdens hun leven een volkomen mens kunnen worden. Hoe dan? Heel praktisch, door zich altijd te laten leiden door een paar simpele regels. Wees eerlijk voor jezelf en leer jezelf kennen, en behandel een ander altijd zoals je zelf behandeld zou willen worden. Door zijn pleidooien voor tolerantie en menselijke waardigheid en zijn beroep op het gezond verstand is Coornhert een typische vertegenwoordiger van het humanisme. Hij is een optimist, goed en verantwoord leven is door iedereen te leren.

Het humanisme maakt school

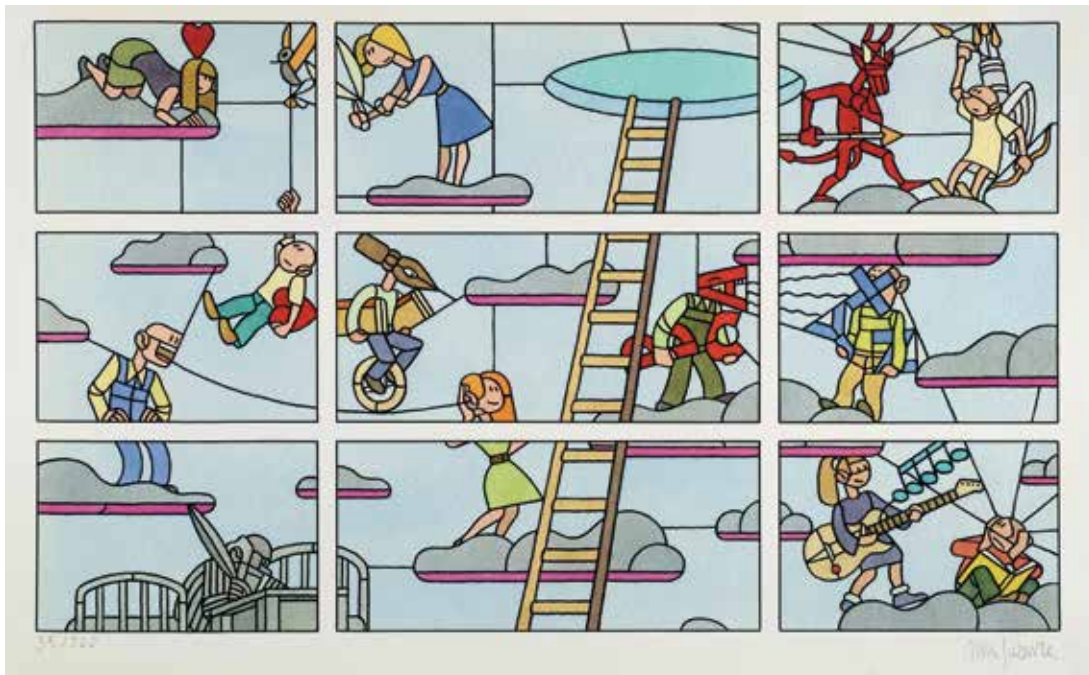
Ruim vierhonderd jaar later werken de medewerkers op het Coornhert Lyceum vanuit de humanistische traditie, de waarden en normen, idealen en basisideeën van Coornhert. Dit betekent voor ons dat we uitgaan van het benutten van talenten, van persoonlijke ontplooiing, van het beste uit jezelf halen, van kritisch denken en van werken vanuit de grondhouding van respect voor elkaar, van eigen verantwoordelijkheid door elk individu en van een gezonde geest in een gezond lichaam.

Het Coornhert Lyceum als school is een klassiek gebouw met een ziel. Een school waar mensen gepassioneerd werken om hun kennis en vaardigheden over te dragen op jonge mensen, de burgers van de toekomst. Een gemeenschap van docenten en onderwijs ondersteunend personeel die hart voor hun leerlingen hebben. Ze mogen fouten maken, als ze er maar van leren. Jonge mensen kunnen er hun talenten op het gebied van sport, wetenschap en kunst ontwikkelen, van vwo, havo tot en met mavo.

Ontwikkelen en veranderen

De school ontwikkelt zichzelf ook verder. De wereld verandert snel, de school volgt in zijn eigen tempo. Veranderen doe je niet omdat het slecht gaat of omdat het moet van de baas, maar omdat elke tijd nieuwe vragen oproept, nieuwe inzichten en oplossingen biedt.

Deze tijd is dynamisch en verwarrend. Wat is goed genoeg om te behouden? Wat werkt wel en wat niet in deze tijd? Wat te denken van de internetrevolutie en de gevolgen daarvan voor kennisverwerving. Leerlingen, ouders en personeelsleden stellen andere eisen aan een schoolorganisatie dan twee of meer generaties geleden. Technologische veranderingen stormen als een tornado door onze wereld, persoonlijke relaties veranderen voor pubers in een heel hoog tempo, gezagsverhoudingen staan onder druk, de wereld om te veroveren is immens groot geworden, het individuele keuzemenu is in enkele decennia duizelingwekkend uitgebreid.

Veranderen doe je als het bestaande sleetse plekken vertoont. Of als er gevraagd wordt om aandacht en waardering. Veranderen houdt je scherp, geeft je nieuwe

Glas-in-loodraam
(2010) door Joost
Swarte over de keuzes
en toekomst van de
leerlingen. Linksonder
Coornhert aan zijn
schrijftafel. Bevindt
zich in het Coornhert
Lyceum.

mogelijkheden om je te ontwikkelen. Inderdaad, veranderen is niet eenvoudig, gaat soms *van au* en gaat gepaard met onzekerheid. Met de idealen van onze naamgever van vroeger kunnen we nu samen verder aan de toekomst bouwen. Iedereen, leerling en medewerker, krijgt een kans om als mens te groeien en zich verder te ontwikkelen. Een leven lang.

Gedeelde waarden

De actualiteit van Coornhert en het belang van zijn opvattingen blijken uit onze hedendaagse opvattingen over opvoeding (pedagogiek) en onderwijs. De al eerder genoemde humanistische basisideeën van Coornhert zijn voor ons leidend en blijken in de onderwijspraktijk uitstekend te werken.

Bij pedagogische en onderwijskundige kwesties gaan we uit van en streven we naar gelijkwaardigheid van de leden van de schoolgemeenschap. Dat zijn de leerlingen, hun ouders en de medewerkers. Dat betekent dat rechten en plichten voor alle geledingen gelden. Te laat komen is dus zowel voor leerlingen als docenten taboe. Ons handelen komt voort uit een optimistische levenshouding, goed en verantwoord leven is voor iedereen te leren. Onze grondhouding gaat uit van de eigen verantwoordelijkheid van ieder mens. Om succesvol te kunnen werken, werken we loyaal samen. We leren van elkaar, als het goed gaat en als het iets minder goed gaat. Hoe moeilijk ook, als we ontevreden zijn, gaan we in gesprek met elkaar om samen te werken aan verbeteringen.

In het begin van het Coornhertjaar 2018 publiceerde de school zijn Schoolplan voor de komende vier jaar. Het gedachtegoed van de zestiende-eeuwse humanist Coornhert is nog steeds een bron van inspiratie en weerspiegelt zich in de actuele visie en waarden van het 70 jaar jonge Coornhert Lyceum. Die visie luidt: *Samen werken aan jezelf op het Coornhert Lyceum.*

We zijn een brede school met een grote diversiteit in opleidingen, vakken, activiteiten en in mensen: uit alle lagen van de bevolking, met uiteenlopende achtergronden en interesses. Wij bieden onderdak aan gewone duizendpoten. Met dank aan die ongewone duizendpoot uit de zestiende eeuw.

Coornhert-wandeling Haarlem

Coornhert heeft bijna veertig jaar in Haarlem gewoond en gewerkt en heeft hier zijn sporen achter gelaten. In het centrum van Haarlem is een wandeling uitgezet waarbij de belangrijkste met Coornhert verbonden plekken worden aangedaan. Op pagina 78 vindt u een plattegrond waarop alle locaties zijn aangegeven.

1. Stadhuis, Grote Markt 2

Gebouwd in 1370. Rond 1455 kwam op de hoek van de Zijlstraat een eerste uitbreiding, het 'nieuw stadhuis'. Op de verdieping was een ruim vertrek voor de vier burgemeesters en de stadsbetaalmeesters, op de begane grond bevond zich de 'schrijfkamer' voor de stedelijke functionarissen. Hier was van begin 1562 tot eind april 1567 de werkplek van Coornhert, aanvankelijk als een van de klerken, later als stadssecretaris.

2. Grote Markt

Het hart van de stad. Op 1 oktober 1549 werd Filips II hier als landsheer ingezworen. Ook de Haarlemse burgers, onder wie hoogstwaarschijnlijk de 27-jarige Coornhert, legden toen een eed van trouw aan hun vorst af.

3. Huis De Vergulde Arend, Grote Markt 10

Coornhert woonde hier van ca. 1545 tot 1549. Langs de achtertuin liep de ongeveer drie meter brede Beek, met daarlangs een voetpad tussen Grote Houtstraat en

Koningstraat. Tegenwoordig zit in dit pand hotel Amadeus. De Beek was een met platte, smalle schuilen bevaarbare waterloop, die vanuit het duingebied onder de namen Brouwersvaart en Raaks de stad binnenkwam om als Beek bij het Slepershooft in het Spaarne uit te monden. De Beek werd in 1867 gedempt.

4. Hoofdwacht, Grote Markt 17

Pand uit de 13e eeuw, waarvan de voorgevel in de 17e eeuw werd vernieuwd. Aanvankelijk mogelijk mede in gebruik als stadhuis, van ca. 1370 tot 1755 woonhuis, daarna hoofdwacht van de schutterij, vanaf 1919 zetel van de in 1901 opgerichte Historische Vereniging Haarlem. In het onderhuis van dit pand bevond zich van 1561 tot 1565 de drukkerij van Coornhert, die hij samen met de eigenaar/bewoner van het pand de Haarlemse stadsbestuurder mr. Jan van Zuren, dreef.

5. Grote of St.-Bavokerk, Grote Markt

De parochiekerk van Haarlem, gebouwd tussen ca. 1370 en 1540. In de kerk bevinden zich de graven van verschillende vrienden van Coornhert, o.a. van Maarten van Heemskerck en van Hendrik Goltzius. In augustus 1566 brak in het land de Beeldenstorm los, maar het stadsbestuur van Haarlem trad snel en diplomatiek op en sloot ruim drie maanden de Bavokerk. Zo ging de Beeldenstorm aan Haarlem voorbij. Stadssecretaris Coornhert heeft een rol gespeeld bij het bewaren van orde en rust in de stad in deze bange dagen.

6. Herberg De Bastaertpijp, Smedestraat

In de Smedestraat lagen enkele vermaarde herbergen, waaronder de Bastaertpijp. Hier passeerde Coornhert als notaris akten. Notarissen deden vaak zaken in de kroeg.

7. Herberg Het Gulden Vlies, Grote Markt 25

Dit was een van de bekendere herbergen in de stad. Op 7 april 1567 had Coornhert hier onder het genot van een maaltijd een overleg met Francois de Virieu, een van de hovelingen en vertrouwelingen van Willem van Oranje (nu Café Studio).

8. Jansstraat 61, 63, 63a

Deze drie panden vormden oorspronkelijk één huis, eigendom van de brouwersfamilie Schatter. Het enorme huis werd in 1603 aangekocht door Goltzius, de belangrijkste leerling van Coornhert als prentmaker.

9. Woonhuis Coornhert, Jansstraat 46

In 1561 kocht Coornhert een huis aan de Jansstraat, dat hij 25 jaar later, in 1586 verkocht. Hij heeft er overigens niet steeds gewoond, want Coornhert zat in 1567/8 acht maanden gevangen in de Gevangenpoort in Den Haag en bracht, met onderbrekingen, ruim negen jaar als balling in Duitsland door. De zestiende-eeuwse woningen zijn geheel verdwenen, de huidige bebouwing hier dateert uit de achttiende en negentiende eeuw. Hoogstwaarschijnlijk heeft Coornherts huis gestaan op de plaats waar nu nr. 46 is.

10. Ceciliasteeg

In 1541 kocht Dirck Coornhert een huis in de Ceciliasteeg, waar hij met zijn echtgenote Neeltje Symons ging wonen. De exacte plek van het huis is niet bekend. De straat is genoemd naar het Ceciliaklooster, een ca. 1400 gesticht vrouwenklooster. Dirck en Neeltje waren burens van het Ceciliaklooster. Hun achtertuin grensde aan de kloostertuin. Vermoedelijk hebben ze hier tot ca. 1545 gewoond.

11. Janskerk, Jansstraat 40

De Janskerk is dit jaar 700 jaar oud en daarmee de oudste nog bestaande kerk van Haarlem. Het was de kerk van het klooster van de Johannieten, ook wel Jansheren genoemd of Maltezer Ridders. Het was een rijk en machtig klooster, een van de belangrijkste in Holland. Graven van Holland logeerden er regelmatig. Ook Willem van Oranje verbleef er een aantal keren. Zo ook op 12 en 13 september 1565. Toen ontmoetten Oranje en

Coornhert elkaar voor het eerst. Coornhert zou medestander en adviseur van de Prins worden.

12. Morinnesteeg

De naam van dit straatje komt van een oude herberg 'De Moerinne', dat staat voor 'Moorin', vrouwelijke moor, negerin. In deze steeg lag de ingang van het Ceciliaklooster.

13. Wijngaardtuin

Pas sinds 1987 heet deze tuin Wijngaardtuin. De wijk werd wel De Wijngaard genoemd, naar de oude Wyngertstraat, wat niets met een wijngaard te maken heeft, maar met wingerd, de klimplant. De tuin is in feite een restant van de hof en boomgaard van het Ceciliaklooster.

14. Prinsenhof en Vredestempel, Jacobijnestraat

Aan de oostzijde van de tuin ligt een langgerekt gebouw, ooit de westvleugel van een in 1296 gesticht dominicanenklooster. In 1579 kwam dit klooster in handen van de stad en werd de westvleugel verbouwd tot Prinsengement, een luxe verblijfplaats voor de Prins van Oranje, wanneer deze in Haarlem op bezoek was. Willem van Oranje logeerde hier van 23-25 maart 1580. Mogelijk heeft hij toen Coornhert weer ontmoet. In de Prinsenhofstuin ligt een tempeltje, gebouwd ter herinnering aan de Vrede van Munster (1648), die het einde betekende van de Tachtigjarige Oorlog. Coornhert speelde een politieke rol tijdens de eerste jaren van de Opstand tegen Spanje, in de periode 1565-1567.

BUITEN DE ROUTE

A. Huis Ter Kleef, Kleverlaan

Hier zetelde Hendrik van Brederode, de 'Grote Geus', een van de belangrijkste leiders van de Opstand. Coornhert was zijn contactpersoon met het Haarlemse stadsbestuur en heeft in 1566 en 1567 verschillende keren hier met Brederode politiek overleg gevoerd. Huis ter Kleef speelde een belangrijke rol tijdens het beleg van Haarlem (1572-1573) als hoofdkwartier van de Spaanse legeraanvoerder Don Frederik, zoon van de hertog van Alva. In die tijd woonde Coornhert als balling in Duitsland.

B. Frans Hals Museum, Groot Heiligland

Onder invloed van humanistische denkbeelden over straf en strafuitvoering, o.a. van Coornhert, werden in Holland rond 1600 de eerste tuchthuizen gebouwd, waar gevangenen gedwongen arbeid verrichtten. Het Haarlemse Tuchthuis, tevens Armenhuis, nabij de Botermarkt dateert uit 1609. Het werd in 1907 gesloopt. De oude toegangspoort heeft een plek in het Frans Hals Museum gekregen.

C. Coornhert Lyceum, Lyceumlaan 1

Openbare school voor voortgezet onderwijs, opgericht in 1947. Vernoemd naar Coornhert vanwege zijn humanistische denkbeelden. Er bevindt zich een fraai borstbeeld (1987) van Coornhert door Jan van Borssum Buisman en twee kunstwerken die naar Coornhert verwijzen: een wandplastiek (1961) van Levinus Tollenaar en een glas-in-loodraam (2010) van Joost Swarte.

HAARLEM

Ridderstraat

Kruisstraat

Krocht

Bartelorisstraat

11

10

12

9

8

Begijnhof

13

Smedestraet

Jansstraat

Bakensgracht

Zijlstraat

Lange Begijnestraet

4

7

6

Riviermarkt

14

1

2

Grote Markt

5

3

Spekstraat

Oude Groenmarkt

Nauwe Appelhaarsteeg

Koningstraat

Grote Houtstraat

Damstraat

Spaarne

Verlicht & Verdraagzaam

Het Vrije Woord is groot geworden.
Er is niets meer wat men niet
te berde brengt. Soms in vale
soms in zuivere akkoorden;
Het blijft de toon waarop
De mens iets zegt.

Een hart vol woorden die gezegd
een hoofd van wereld-een pamflet
de handen vol aan het volharden
in de vrije pers: Coornhert
durfde te verstoren de verstarde orde
in Haarlem, Gouda, Delft, vaststaande
akkoorden van de wereld tot zo ver.

Nu, in hedendaags gekonkel
over wie precies Gods Woord, de
Waarheid of de Ideale Orde kent,
Laat soms nog iemand klank
van Coornhert horen, milde woorden
uit zijn eeuwenoude werk.

SYLVA HUBERS
STADSDICHTER HAARLEM 2009-2013

© 2018 Stichting Coornhertjaar Haarlem 2018

Dit boekje is geschreven en uitgegeven op verzoek van de Stichting Coornhertjaar Haarlem 2018.

Sponsors

Het Coornhertjaar Haarlem 2018 wordt mede mogelijk gemaakt door Coornhert Lyceum, Coornhert Stichting, Cultuurstimuleringsfonds Haarlem, Doopsgezinde Gemeente Haarlem, Gemeente Haarlem, Grafisch Atelier Haarlem, Haarlem Marketing, Historische Vereniging Haarlem, J.C. Ruigrok Stichting, Meervilt! Haarlem, Museum Haarlem, Noord-Hollands Archief, Prins Bernhard Cultuurfonds afd. Noord-Holland, Stichting Fonds van wijlen dr. Jacobus van Zanten, Stichting Hof van Jan, Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek te Haarlem, Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief.

Beeld

Fitzwilliam Museum, Cambridge 14
Fondation Custodia (Collectie Frits Lugt), Parijs 40
Frans Hals Museum, Haarlem 20
HeikoHulsker Architecten, Haarlem 52 onder
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 18
Museo de Bellas Artes, Bilbao 36
Museum voor Schone Kunsten, Brussel 37
Nationalmuseum, Stockholm 17
Noord-Hollands Archief, Haarlem 13, 27, 41
Rijksmuseum, Amsterdam 10, 11, 39, 47
Schloss Braunfels, Braunfels 48
Stadsbibliotheek, Haarlem 21, 22, 25
Stichting Goudse Sint-Jan, Gouda 55, 68
Streekarchief Midden Holland, Gouda 59
Joost Swarte, Haarlem 73

Fotografie

Harry Anders 55
Tom Haartsen 20
Ronald Mattern 8, 52, 55, 66, 67, 69, 72
Theo Out 71

Fotoreprografie

Paul Maessen, Noord-Hollands Archief

Vormgeving en lay-out

Fonts + Files visuele communicatie, Haarlem

Druk

PrintSupport4U

Meer weten?

De beste Coornhert-biografie is: H. Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 1978.
Op www.coornhertstichting.nl vindt u vrijwel alle werken van Coornhert en literatuur over hem.
Zie ook: www.coornhertjaarhaarlem2018.nl

UITGEVERIJ LOU TJ E

Uitgeverij Loutje Haarlem

Tappersweg 8X
2031 ET Haarlem
023 - 5341037
www.uitgeverij-loutje.nl

NUR 681

ISBN/EAN 978949193111

UITGEVERIJ LOUTJE

ISBN/EAN 9789491936111

